

● **Κλεφταρματολοί.**

Ενα «χρονικό των Ορέων» από την τουρκοκρατία στην Αντίσταση.

● **Ιστορικές ρίζες του αρματολισμού.**

Φύλακες των δερβενίων – Προνόμια και υποχρεώσεις. Της **Ελισάβετ Ζαχαριάδου**

● **Οι «πρωτόγονοι» της Εξέγερσης.**

Οροι και όρια της επαναστατικότητας. Του **Σπ. Ι. Ασδραχά**

● **Καταφύγια των κλεφταρματολών.**

Τα βενετοκρατούμενα Επτάνησα. Του **Κώστα Κόμη**

● **Αυθεντικές μαρτυρίες.**

Η ζωή και οι τύχες των κλεφταρματολών. Του **Δημ. Δημητρόπουλου**

● **Το κλέφτικο τραγούδι.**

Γέννηση και διαμόρφωση. Του **Αλέξη Πολίτη**

● **«Μον' θέλω κλέφτες διά σπαθί...».**

Η περιηφάνια του απροσκήνιτου. Του **Κων/νου Γκότση**

● **Ο «Λάμπρος» του Δ. Σολωμού.**

Μια απραγματοποίητη απομυθοποίηση. Του **Νίκου Σιδέρη**

● **Παρανομία και παραλογοτεχνία.**

Στο ελληνικό λαϊκό μυθιστόρημα. Του **Χρήστου Δερμεντζόπουλου**

● **Κλεφτουριά και λαϊκισμός.**

Μεταπελευθερωτικές ελληνικές πραγματικότητες. Του **Νίκου Κοταρίδη**

● **Εθνικό κράτος και ένοπλοι παραβάτες.**

Μια προσέγγιση της «κοινωνικής ληστείας». Του **Στάθη Δαμιανάκου**

● **«Ξαναζωντάνεψε τ' αρματολίκι».**

Από τους κλεφταρματολούς στην Αντίσταση. Της **Ρίξη Βαν Μπούσχοτεν**

Εξώφυλλο: «Ελληνας», έργο του Carl Haag (1820-1915) ζωγραφισμένο το 1861. Με έντονη ρομαντική και συμβολική διάθεση προβάλει εμφαντικά τον μυθολογούμενο τύπο του αδόκτου κλεφταρματολού (Μουσείο Μπενάκη).

Υπεύθυνη «Επτά Ημερών»
ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΡΑΪΟΥ

ΑΦΙΕΡΩΜΑ

Κλεφταρματολοί

Ενα «Χρονικό των Ορέων» από την τουρκοκρατία στην Αντίσταση

ΤΟΥΣ ΚΛΕΦΤΕΣ «είχε κυρίως λογαριάσει ο δυστυχισμένος Ρήγας για την επιτυχία της πατριωτικής του συνωμοσίας. Και πιο ύστερα, όσοι Έλληνες επιχειρήσαν κατ'ίτη για την απελευθέρωση της χώρας τους, στήριξαν το μέγιστο της εμπιστοσύνης τους, όπως κι εκείνος, στη γενναιότητά τους»¹, γράφει, στα 1824-25, ο Φοριέλ. Παρόμοια κάποιοι φλογεροί οραματιστές πατριώτες νωρίτερα, πρόσεξαν ότι οι κλέφτες ήταν δυνατό να αποτελέσουν τον πυρήνα ενός επαναστατικού στρατού, και τους περιέγραψαν εξιδανικευτικά: «μην υποφέροντες τα φοβεράς τυραννίας των οθωμανών... φεύγουσιν εις τα

Επιμέλεια αφιερώματος:
Κ.ΣΤΗΣ ΓΙΟΥΡΓΟΣ

δάση δια να διαυφεντεύσουν την ελευθερίαν των... η ανδρεία [τους] είναι αδιήγητος και η αγάπη των δια την ελευθερίαν τους απερίγραπτος... ζώσι δύο και τρεις ημέρας με νερόν και χόρτα και ούτως δεν ενοχλούσιν τους χωριάτας εις ουδέν»². «Οι Κλέπται», γράφει, εξάλλου, στα 1834 ο Ι. Φιλήμων, «επολέμουν την τυραννίαν εις τα όρη... Το όνομα Κλέπται δεν εδόθη εις τούτους δια το πραγματικόν μέρος της διαγωγής των. Αυτή δεν ήτο κατ' αρχάς διόλου ενοχλητική εις τους Έλληνας...»³. Και, ακόμα αργότερα, ο οξυδερκής Μακρυγιάννης, που, με αφορμή ένα επεισόδιο στα χρόνια της Επανάστασης, όπου είδε έναν αγωνιστή να βασανίζει έναν πολίτη, γράφει πως «τέτοιον τυραννισμόν δεν τον ξέραν να του κάμουν μήτε οι Κατζαντωναίοι οπούταν λησταί... Τότε σιχάθηκα όλως διόλου το Ρωμαίικο, ότι μάθαμεν όλοι την ληστεϊαν γενικώς», ευαίσθητος, ωστόσο, δέκτης της εποχής του, βλέπει, στα 1836 - 1839, στους κλέφτες «την μαγιά της λευτεριάς, όπου την βάστηξαν ξυπόλυτοι και γυμνοί τόσους αιώνες στα βουνά κι ερημίες να μη χαθή...»⁴.

Ο κλέφτης -χριστιανός ένοπλος, απροσκήνιτος και σε σύγκρουση με την εξουσία- διέθετε τα στοιχεία από τα οποία μπορούσε να πλαστεί το ιδανικό πρότυπο του πολεμιστή της ελευθερίας. Ενέπνευσε αδόκτο σθένος και, ταυτόχρονα, αποτέλεσε ισχυρή βάση πάνω στην οποία ένας λαός μέχρι πρότινος υπόδουλος μπορούσε να θεμελιώσει αυτοεκτίμηση και υπερηφάνεια για το παρελθόν του.

Οι αρματολοί -«σύννομοι» χρι-

Ο Ρήγας ρίχνει το σπόρο της ελευθερίας, περιστοιχιζόμενος από κλέφτες. Λεπτομέρεια από υδατογραφία σε χαρτόνι, του Δ. Ζωγράφου, καθ' υπαγόρευσην του Μακρυγιάννη (Γεννάδειος Βιβλιοθήκη).

στιανοί ένοπλοι- ήταν μια ιδιόζουσα κατάσταση μέσα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία: είχαν στις περιοχές τους την ευθύνη τήρησης της τάξης και προστασίας των κατοίκων από τους «έκνομους» κλέφτες, και απολαμβάνουν σημαντικά και δελεαστικά προνόμια γι' αυτές τους τις υπηρεσίες. Αρματολίκια δεν υπήρχαν στις πόλεις, στις περιοχές όπου υπερτερούσε ο μουσουλμανικός πληθυσμός κι επίσης -ιδιοτυπία μέσα στην ιδιοτυπία- στις αυτόνομες, «μη τουρκοπατημένες» περιοχές, όπως το Σούλι, όπου, επίσης κατά παρέκκλιση από το νόμο του Ισλάμ, επιτρεπόταν εκ των πραγμάτων στους ραγιάδες να φέρουν όπλα. Αυτή η εξ ανάγκης αποδεκτή από τους οθωμανούς κατακτητές οπλοκατοχή και «οικονομία της βίας» παρήγαγε τους όρους για να συναντή-

σει ο αρματολός τον κλέφτη και να συναποτελέσουν τον κλεφταρματολικό ένοπλο πυρήνα της εθνικής επανάστασης, μολονότι στους μακρούς προεπαναστατικούς αιώνες οι αρματολοί και οι κλέφτες αποτελούσαν πραγματικότητες αντιθετικές και αλληλοϋποβλεπόμενες, αν και «συμπληρωματικές».

Οι συγκρούσεις των αρματολών με την οθωμανική εξουσία είναι επίσης μια πραγματικότητα, με εξάρσεις και υφέσεις. Το σημείο χωρίς επιστροφή σ' αυτή την αντιπαλότητα εντοπίζεται το 18ο αιώνα και είναι μια από τις πιο σημαντικές για τις τύχες του ελληνισμού επιπτώσεις του εξισλαμισμού των χριστιανών Αλβανών τον προηγούμενο 17ο αιώνα. Από τα μέσα του 18ου αιώνα το Διβάνι αναθέτει τα πασαλίκια της ηπειρωτικής Ελλάδας και τη φύλαξη των ορεινών

Πολεμική σκηνή, πίνακας του Θεόδωρου Βρυζάκη (1814 - 1878). Εθνική Πινακοθήκη.

διαβάσεων-δερβενίων σε αρβανίτες οπλαρχηγούς-τοπάρχες. «... Ένας από τους σημαντικούς λόγους που δημιούργησαν την ισχυρή εθνική συνείδηση στους αρματολούς στάθηκε ακριβώς η επίμονη προσπάθεια του οθωμανικού κράτους να τους αντικαταστήσει με τους μουσουλμάνους δερβεναγάδες. Την εθνική αυτή συνείδηση, παράλληλη με τη συνείδηση πως η θέση τους έφερνε τους αρματολούς σαν πολεμικούς ηγέτες των Ελλήνων, την παρατηρούμε να δημιουργείται και να μεγαλώνει σε όλον τον 18ο αιώνα»⁵.

Το 1787 πασάς των Ιωαννίνων γίνεται ο Αλής Τεπελενλής. Η εκστρατεία καθυπόταξης του Σουλίου και των αρματολών, που τελειώνει με την προσωρινή επικράτησή του, έχει αποτέλεσμα σημαντικοί οπλαρχηγοί, αρματολοί και κλέφτες, να σκοτωθούν, να δολοφονηθούν ή να προσκυνήσουν. Πολλοί αντιστάθηκαν, συχνά αντεπιτιθέμενοι, όπως ο Θύμιος Μπλαχάβας, ο Νίκος Τσάρας, ο κλέφτης Κατσαντώνης. Ο Αλής συγκεντρώνει γύρω του σημαντικούς κλεφταρματολούς –ανάμεσά τους κάποιους που θα αναδειχτούν μορφές του Αγώνα: τον Οδυσσέα Ανδρούτσο, τον Γ. Καραϊσκάκη, τους Μπουκουβαλαίους και άλλους– υπολογίζοντας και σ' αυτούς για την πραγματοποίηση των αποσχιστικών σχεδίων του. Η γενικότερη αναταραχή που προκάλεσε με τις φιλοδοξίες και με τις πολεμικές του καταδρομές ο Αλής έφερε πιο κοντά τον κλέφτη με τον αρματολό, ενώ τα κηρύγματα της Φιλικής Εταιρείας βρήκαν πρόσφορο έδαφος και γρήγορη διάδοση μέσα στο γενικότερο κλίμα

αυξανόμενης αδυναμίας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Οι προϋποθέσεις για την εθνεγερσία ήταν ευνοϊκές όσο ποτέ.

Μετεπαναστατικά τα αρματολίκια διαλύθηκαν. Εμενε όμως άλυτο για πολύ το πρόβλημα της ασφάλειας της υπαίθρου. Ενοπλοι, ανάμεσά τους πολλοί άτακτοι του «κλεφτοπόλεμου» του '21 τους οποίους αδυνατούσε να συντηρήσει το κράτος, βρήκαν εύκολα το δρόμο για τα παλιά λημέρια.

Η ληστεία, μόνιμο πρόβλημα του ελληνικού κράτους από την ίδρυσή του, βγήκε δραματικά στο προσκήνιο το 1870, απ' αφορμή τη σφαγή τριών ξένων εκδρομέων στο Δήλεσι, από τη ληστοσυμμορία των Αρβανιτάκηδων. Η Ελλάδα συγκλονίστηκε εσωτερικά και δυσφημίστηκε έντονα στο εξωτερικό. Πάρθηκαν μέτρα. Στην εγκύκλιο, μάλιστα, της κυβέρνησης μετά τη σφαγή επισημαίνεται το πρόβλημα της υπόθαλψης, εξαιτίας του γεγονότος ότι ο «απλοϊκός λαός» ταύτιζε τους ληστές με τους κλέφτες της τουρκοκρατίας.

Όλο τον 19ο αιώνα, η ληστεία βρίσκεται σε μόνιμη έξαρση, ειδικά στην ελληνοτουρκική μεθόριο. Στην τουρκοκρατούμενη Μακεδονία τα ληστροικά σώματα και οι ληστροτρόφοι ήταν μια πραγματικότητα αναπαραγόμενη από τους επαχθείς φόρους, τη φτώχεια, τις αυθαιρεσίες των αρχών, τη φυγοδικία, αλλά και την επιδίωξη γρήγορου πλουτισμού, που εξακολουθούσε να απηχεί μια από τις όχι λιγότερο σημαντικές συνι-

τώσεις της «οικονομίας της βίας» των χρόνων της τουρκοκρατίας. Όμως η παγίωση των εθνικών συνόρων και η σταδιακή κατίσχυση της κεντρικής εξουσίας άλλαξαν τους όρους. Η κλεφταρματολική παράδοση δεν είχε χάσει μόνο τους πραγματικούς όρους ύπαρξής της· έχανε και τους φαντασιακούς. Απ' την άλλη, η κεντρική εξουσία κρατούσε το δικαίωμα να κινείται όπως της υπαγορεύουν οι (εθνικές) σκοπιμότητες και οι (πολιτικές) περιστάσεις: «Ουδεμίαν έχω εμπιστοσύνην εις τας επαγγελίας των ληστών», γράφει στους προϊσταμένους του ο Έλληνας πρόξενος στη Θεσσαλονίκη το 1880, απ' αφορμή ένα ληστροικό επεισόδιο, «ούτε φρονώ ότι πρέπει να βασισθούν επ' αυτών εθνικά ενέργεια. Φρονώ όμως ότι η ύπαρξις χριστιανικών ληστροικών συμμοριών, ιδίως δε των εξ Ελλήνων χριστιανών συγκειμένων, δεν είναι όλως ανωφελής...» προς όχληση των οθωμανικών αρχών και αποθάρρυνση των τουρκικών συμμοριών, «και τέλος διότι η εμφάνισις και ελληνικών ληστροικών συμμοριών εις τα βουλγαροφώνους επαρχίας της Μακεδονίας να είναι οιοσδήποτε ενθάρρυνσις προς τους Ελληνίζοντας Βουλγάρους»⁶. Ευλόγως ανάλογη ήταν και η στάση της Τουρκίας απέναντι στις ληστροικές δραστηριότητες εντός και εκτός των όμορων εδαφών της. Παρατηρείται δε πολλές φορές κοινή δράση των δυο πλευρών εναντίων των ληστών. Μάλιστα τον Αύγουστο του 1884, η ελληνική κυβέρνηση προειδοποίησε τις εκείθεν τουρκικές αρχές ότι ιδιώτες είχαν αποστείλει στη Μακεδονία

πράκτορές τους, «για την οργάνωση και τη δραστηριοποίηση των συμμοριών με πολιτικούς σκοπούς».

Ο Μακεδονικός Αγώνας περιέκλεισε στη δική του λογική το φαινόμενο. Με τη διαμόρφωση, μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους, νέων συνόρων και περιστάσεων, η ληστεία οδηγήθηκε στην εξαφάνισή της, τη δεκαετία του '30. Όταν εμφανίστηκαν ξανά ένοπλοι στα ελληνικά βουνά δεν ήταν φυγοδικοί λησταντάρτες, όπως δυο δεκαετίες νωρίτερα, ούτε απροσκύνητοι κλέφτες, αλλά αντάρτες της Αντίστασης. Που αντλούσαν ηθικό σθένος και πρότυπα από την απροσκύνητη κλεφταρματολική παράδοση, αλλά είχαν οράματα και στόχους διαφορετικούς, για μια άλλη Ελλάδα, όπως δεν θα μπορούσαν να την είχαν φανταστεί και επιδιώξει οι ξεσηκωμένοι του πατρογονικού παρελθόντος.

- Σημειώσεις:** 1. Κλωντ Φοριέλ, «Ελληνικά Δημοτικά Τραγούδια» – Προλεγόμενα: «Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κορήτης», μτφρ., επιμ. εκδ. Αλ. Πολίτης, Ηράκλειο 1999.
2. Αγνώστου, «Ελληνική Νομαρχία».
3. Ι. Φιλήμων, «Δοκίμιον ιστορικών περί Φιλικής Εταιρείας».
4. Ιω. Μακρυγιάννης, «Απομνημονεύματα».
5. Αλέξης Πολίτης, «Το δημοτικό τραγούδι. Κλέφτικα», εκδ. «Ερμής - Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη», Αθήνα 1981.
6. «Ιστορία του Ελληνικού Έθνους», τομ. ΙΔ', σ. 219.

Ευχαριστούμε όλες τις πηγές προέλευσης του εικονογραφικού υλικού, μονασεία, ιδρύματα, εκδόσεις, ιδιωτικές συλλογές κ.λπ., που σημειώνονται στις λεξάντες των εικόνων.

Ιστορική καταγωγή του αρματολισμού

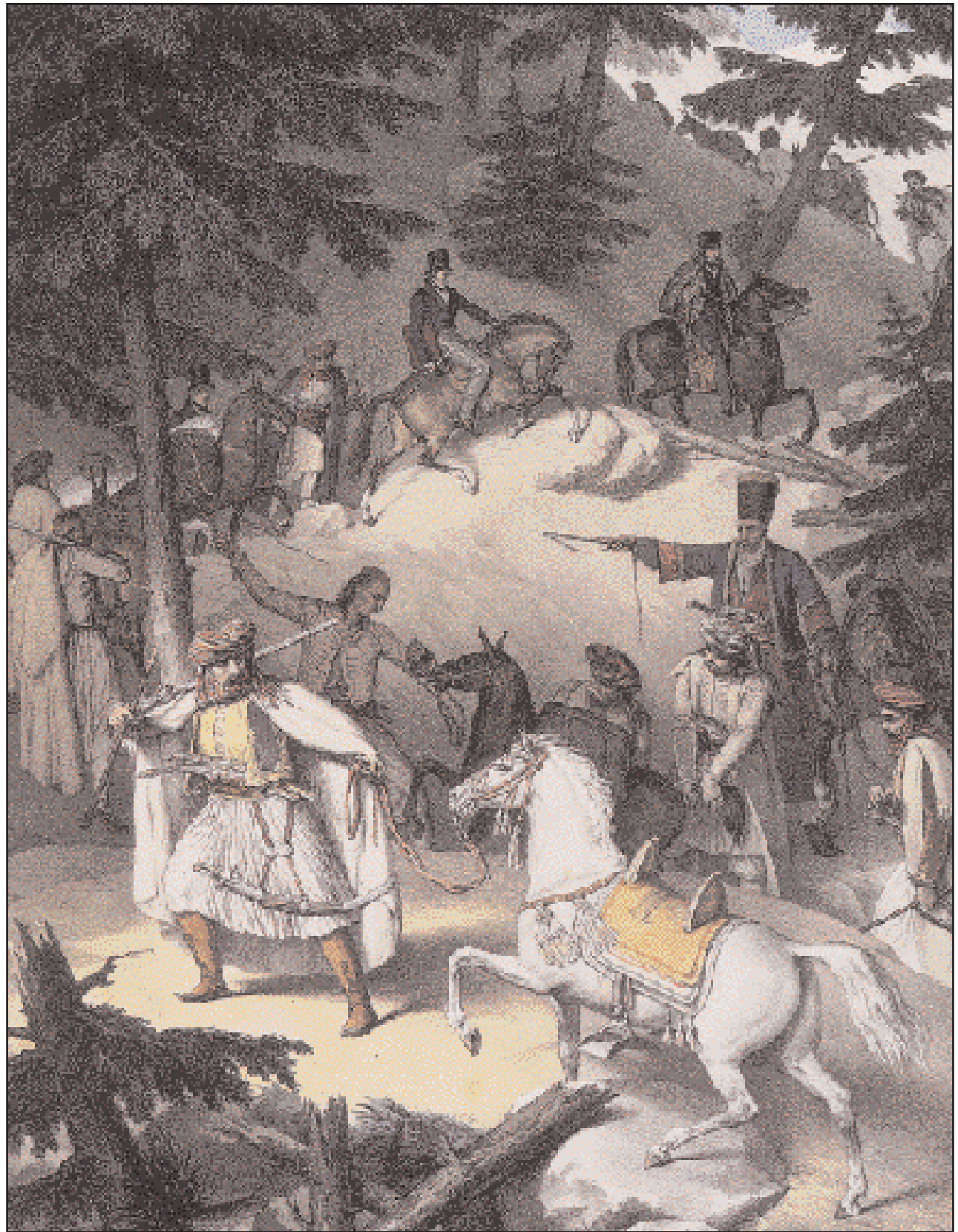
Φύλακες των δερβενίων και των συνόρων – Προνόμια και υποχρεώσεις

Της **Ελισάβετ Ζαχαριάδου**

Ιστορικού/Μέλους της Ευρωπαϊκής Ακαδημίας

ΤΟ ΟΘΩΜΑΝΙΚΟ κράτος διέθετε στην υπηρεσία του οπλισμένα σώματα, που δεν ανήκαν στον τακτικό στρατό, στα οποία είχε ανατεθεί η τήρηση της ασφάλειας στην ύπαιθρο με την πιο πλατειά έννοια του τελευταίου όρου. Τα αποτελούσαν Χριστιανοί με την ονομασία «Μαρτολός», που, όπως φανερώνει από μόνη της, ακουστικά τουλάχιστον, δεν μπορεί παρά να είναι αυτοί που οι Έλληνες αργότερα ονόμαζαν αρματολούς.

Οι αρματολοί ήταν αγροφύλακες και η ιδιότητά τους αυτή έφερνε κοντά στο γεωργικό πληθυσμό. Ήταν ακόμα επιφορτισμένοι με την περιφρούρηση του οδικού δικτύου, που με την επέκταση και εδραίωση της αυτοκρατορίας είχε αναπτυχθεί κι είχε αποκτήσει ιδιαίτερη σημασία γιατί εξυπηρετούσε τις όλο και πυκνότερες εμπορικές ανταλλαγές. Για την ασφάλεια του οδικού δικτύου ιδιαίτερη φροντίδα απαιτούσε η φύλαξη των στενωπών περασμάτων, συνηθισμένου γεωγραφικού φαινομένου και στην Ανατολή και στα Βαλκάνια, τα οποία προσφέρονταν για ληστρικές ενέδρες. Η φρούρηση τέτοιων περασμάτων, των δερβενίων –όρου που πέρασε στη γλώσσα μας κατά την τουρκοκρατία– αποτελούσε ένα από τα δύσκολα καθήκοντά των αρματολών. Η συνεχής παρουσία τους στις μεγάλες οδικές αρτηρίες, τους εξοικείωσε με τον κόσμο των εμπόρων, και των ντόπιων και των ξένων, κι ακόμα τους έδωσε τη δυνατότητα να ασκούν καθήκοντα αγγελιοφόρου, αν αυτό χρειαζόταν. Τέλος, οι αρματολοί ήταν επιφορτισμένοι με την ασφάλεια των παραμεθορίων περιοχών, που, όπως ήταν φυσικό, βρίσκονταν μακριά από τον έλεγχο της κεντρικής εξουσίας. Επί αιώνες τα σύνορα ανάμεσα στην Οθωμανική αυτοκρατορία και τα γειτονικά της κράτη δεν ήταν γραμμές καθορισμένες με ακρίβεια, αλλά ευρύτερες ζώνες με κατοίκους που ζούσαν κάτω από ιδιότυπες συνθήκες καθώς, ακόμα και σε περίοδο ειρήνης, δεν έλειπαν σ' αυτές οι συμπλοκές με την εχθρική μεριά, που ξεκινούσαν από ζωοκλοπές ή την απαγωγή κάποιας κοπέλας ή κάποια μικρή συνοριακή παραβίαση που κατέληγε σε λεηλασία. Εξ αιτίας αυτού του χαρακτήρα τους οι παραμεθόριες περιοχές προσφέρονταν για καταφύγια καταζητούμενων και ληστών, και γενικά προσέλκυαν στοίχαια ανεπιθύμητα στους φιλήσυχους κατοίκους των πόλεων και τους ειρηνικούς αγρότες. Οι αρματολοί είχαν καθήκον να καταστήσουν τις περιοχές

«Η διάβαση της Πίνδου» στην περιοχή του Ζυγού. Εγχρωμο σχέδιο του L. Dupre. Τα στενωπά περάσματα –δερβενια– της Πίνδου είναι χαρακτηριστικοί τύποι των φυσικών ορεινών διελεύσεων που η Οθωμανική Αυτοκρατορία είχε αναθέσει τη φύλαξή τους σε αρματολούς (Luis Dupre, «Ταξίδι στην Αθήνα και την Κωνσταντινούπολη», ελλην. εκδ. «Ολκός», επιμ. Μαν. Βλάχος, Αθήνα 1994).

αυτές ασφαλέστερες και, για τον λόγο αυτό, οργάνωναν κάποτε και οι ίδιοι μικροσυμπλοκές με την εχθρική μεριά για να τη συνεισίσουν, αν έκριναν πως είχε ιδιαίτερα περάσει στην επίθεση. Η γειτνίαση των αρματολών με την εχθρική παράταξη τους καθιστούσε κατάλληλους για να δράσουν ως κατάσκοποι, αν το απαιτούσαν οι περιστάσεις.

Το οθωμανικό κράτος αντάμει-

βε τους αρματολούς, χορηγώντας τους ορισμένα προνόμια. Το πιο χτυπητό από αυτά ήταν η οπλοφορία, προνόμιο μάλιστα αντιφατικό με τις αρχές της ισλαμικής θρησκείας, σύμφωνα με τις οποίες τα όπλα επιτρέπονται μόνο στα χέρια των πιστών του Αλλάχ. Ισως όμως δελεαστικότερο προνόμιο να αποτελούσε η απαλλαγή από ορισμένους φόρους, την οποία οι σουλτάνοι παραχωρούσαν

με ειδικό έγγραφο σε ομάδες αρματολών. Έχει σωθεί ένα τέτοιο έγγραφο, με το οποίο ο Μωάμεθ ο Πορθητής το έτος 1456 απήλλαξε από την καταβολή αρκετών φόρων μια ομάδα είκοσι ατόμων που φρουρούσαν κάποιο στενό στα Βαλκάνια, δυστυχώς για τον ιστορικό μη κατονομαζόμενο. Επιτρέπεται πάντως η εικασία πως οι φύλακες αυτοί των στενών εισέπρατταν από τους διερχομένους

Ορεινό πέρασμα στον Παρνασσό, στο ύψος των Δελφών, χαλκογραφία του W. Haygarth. Τα πολλά δερβένια της υπήρξαν η φυσική-γεωγραφική προϋπόθεση της άνθησης του αρματολισμού στη Ρούμελη (L. Dupre, «Ταξίδι στην Αθήνα...», εκδ. «Ολκός», Αθήνα 1994).

διόδια, μολονότι δεν αναφέρεται στο έγγραφο τίποτε τέτοιο.

Σύμφωνα με ορισμένους ιστορικούς, τα σώματα των αρματολών αποτελούν θεσμό που απαντά αποκλειστικά στα Βαλκάνια, όπου αναφέρονται ήδη από τα τουρκικά χρονικά του 15ου αιώνα, και μάλιστα όταν αυτά αφηγούνται γεγονότα του προηγούμενου 14ου αιώνα. Ωστόσο, πρέπει να προστεθεί πως η αρχαιότερη μνεία αρματολού βρίσκεται σ' ένα από τα παλαιότερα οθωμανικά χρονικά και συνδέεται με την ιστορία του ιδρυτή της της οθωμανικής δυναστείας, τον Οσμάν. Σύμφωνα με τον χρονογράφο, ο τελευταίος, κάπου στη Βιθυνία, γύρω στο 1300, είχε στην υπηρεσία του ένα αρματολό, που κατασκόπευε τους Χριστιανούς και ενημέρωνε τον κύριό του. Πάντως αναμφίβολα οι αρματολοί θα ήταν πολυαριθμότεροι στα Βαλκάνια, όπου υπήρχαν συμπαγείς χριστιανικοί πληθυσμοί που προσφέρονταν για στρατολόγηση και όπου οι Τούρκοι αποτελούσαν πάντα μειονότητα.

Είναι μάλλον βέβαιο πως οι οθωμανοί κληρονόμησαν τον θεσμό των αρματολών, όπως και την ονομασία τους, από τους Βυζαντινούς, μολονότι ο όρος δεν αναφέρεται στα βυζαντινά κείμενα.

Κατά την πρώτη φάση της τουρκικής εξάπλωσης, δηλαδή κατά την περίοδο των αλλεπάλληλων

Ελληνας πολεμιστής – ενέδρα σε ορεινό πέρασμα. Γαλλική λιθογραφία (Εθνικό Ιστορικό Μουσείο).

επιδρομών που στόχευαν στην ερήμωση και την καταστροφή των βυζαντινών εδαφών, ύστερα από τις οποίες η κατάκτησή τους θα ήταν έργο εύκολο, η επιβολή έστω και περιορισμένης ασφάλειας στην ύπαιθρο ήταν αναγκαία και ήταν φυσική η οργάνωση μικρών σωμάτων που θα φρόντιζαν για την ασφάλεια των γεωργών και των δρόμων. Ο Βυζαντινός λόγιος, ιστορικός και άνθρωπος του Παλατιού Νικηφόρος Γρηγοράς μας άφησε την περιγραφή των φυλάκων των οδών που συνάντησε κάπου στη Μακεδονία το πρώτο μισό του 14ου αιώνα. Ενώ ταξίδευε προς την Σερβία, προς εκτέλεση αυτοκρατορικής αποστολής, συνάντησε ανθρώπους που στη θέα τους, ο ίδιος και τα μέλη της συνοδείας του, πάγωσαν από φόβο.

Η όψη τους ήταν άγρια, ήταν βαριά οπλισμένοι και δεν υπήρχε αμφιβολία πως ήταν ληστές. Οι άνθρωποι όμως τους κατησύχασαν δηλώνοντας την ιδιότητά τους, πως ήταν φύλακες των οδών.

Με την παρακμή της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, που συνεπαγόταν την αύξηση της καταπίεσης των υποδούλων, και με την εθνική αφύπνιση των Ελλήνων, οι αρματολοί άρχισαν να αποστρέφονται το ζυγό και πέρασαν στο πλευρό του επαναστατημένου γένους.

Οι «πρωτόγονοι» της Εξέγερσης

Οροι και όρια της εν δυνάμει επαναστατικότητας των κλεφταρματολών

Οι κλέφτες –μας πληροφορεί στα Προλεγόμενα του βιβλίου του «Ελληνικά Δημοτικά Τραγούδια» ο Κλοντ Φοριέλ, το 1824-25– όταν έπιαναν τα βουνά δεν είχαν μόνιμη διαμονή. Κάθε ομάδα είχε, ωστόσο, έναν τόπο που προτιμούσε, κοντά στο αρματολίκι που τους είχαν στερήσει. Τον έλεγαν «λημέρι» και ήταν πάντα σε κάποιο δυσπρόσιτο μέρος. Πάνω, κλέφτικο λημέρι σε απρόσιτη, βραχώδη τοποθεσία κοντά στη λίμνη της Κωπαΐδας (Γεννάδειος Βιβλιοθήκη).

Του Σπύρου Ι. Ασδραχά

ΟΙ ΚΛΕΦΤΕΣ, κύρια έκφραση της πρωτόγονης εξέγερσης, στους χρόνους της οθωμανικής κυριαρχίας, αποτελούν συγχρόνως τη διαρκή εκδήλωση της εξέγερσης αυτής [...]. Ανήκουν σε ένα πλέγμα πιέσεων και αμοιβαιοτήτων του οποίου αποτελούν ακραίο παράδειγμα: οι πιέσεις που ασκούν οι πολεμικές κοινότητες και ομάδες ανήκουν περισσότερο σε θεσμοθετημένες κοινωνικές πραγματικότητες παρά σε παράνομες, αποκλειστικώς, συσσωματώσεις· στηρίζονται σε μια οικογενειακή και κοινοτική δομή που σέβεται το νομικό πλαίσιο της οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Οι κλέφτες, συγκροτημένοι σε ομάδες που έχουν ως επίκεντρο έναν αρχηγό και διαθέτουν στοιχειώδη ιεραρχία, αντιτίθενται στους εκπροσώπους της κρατικής και κοινοτικής εξουσίας: σε ό,τι τους αφορά, η εξουσία αυτή ασκείται από εντόπια στρατιωτικά σώματα, τους αρματολούς, που συνήθως συγκρα-

τούνται από άτομα των κατακτημένων χριστιανικών πληθυσμών· με τις ενέργειές τους, υποκινούμενες συχνά από τους ανταγωνισμούς και τις βλέψεις των φορέων της τοπικής εξουσίας, οι κλέφτες προσπαθούν να υποκατασταθούν στους αρματολούς που, με τη σειρά τους, μετατρέπονται σε κλέφτες και ξαναρχίζουν τον ίδιο τύπο πιέσεων, διαιωνίζοντας έτσι το μηχανισμό μετακίνησης ανάμεσα στους εκτός νόμου και την εξουσία. Με τον τρόπο αυτόν και οι δυο συνιστούν δυο λειτουργίες που ανήκουν στο ίδιο πλέγμα, στο πλέγμα δηλαδή της πρωτόγονης εξέγερσης που και αυτή υπακούει στο μηχανισμό ενσωμάτωσης στις κοινωνικές δομές μέσω του αρματολικού θεσμού.

Ανταρσία και ενσωμάτωση

Η δυνατότητα ενσωμάτωσης έχει επίσης την απήχυσή της στο ιδεολογικό επίπεδο: η ανταρσία βρίσκεται τη δικαίωσή της στη δυνατότητα προα-

γωγής σε έναν τύπο κοινωνικής αυθεντίας, τον αρματολό, δυνατότητα που σημαδεύει επίσης τα όρια της εξέγερσης και την αδυναμία της να μεταμορφωθεί σε επανάσταση με εσωτερική δυναμική. Οι γνωστότεροι εκπρόσωποι της πρωτόγονης εξέγερσης έχουν δράσει σε όλη την κλίμακα που εκφράζει την επικοινωνία ανάμεσα στην ανταρσία και την ενσωμάτωση: η πίεση μέσω της ληστείας που θέλει να καταλήξει στην κατάκτηση της αρματολικής αρμοδιότητας και που εξατομικεύεται στη σύγκρουση ανάμεσα στον κλέφτη και τις κρατικές και κοινοτικές αυθεντίες, ο αγώνας για τη διατήρηση της θέσης του αρματολού συνθέτουν το κλίμα μέσα στο οποίο η βία ανάγεται σε αξία και όσοι την ασκούν γίνονται σύμβολο που ενεργεί επίσης ως συντελεστής μεταρσίωσης στο ανθρώπινο κύκλωμα από όπου προκύπτει η πρωτόγονη εξέγερση [...].

Η ληστεία ανακύπτει από διαφορετικά ανθρώπινα και γεωγραφικά περιβάλλοντα: είναι αλήθεια ότι το

βουνό αποτελεί την κύρια πηγή της και οι νομάδες την έχουν ενισχύσει σημαντικά· ωστόσο δεν φαίνεται ότι είναι δυνατό να ταυτισθεί με μια μόνο από τις συνιστώσες των αγροτικών και κτηνοτροφικών κοινωνιών, από τις οποίες έχει αναπηδήσει. Ο βασικός μηχανισμός των ομάδων στηρίζεται στο σύστημα των συγγενειών, εμφανέστερος στην περίπτωση των αρματολικών ομάδων, και στις αδελφοποιήσεις που αντισταθμίζουν την απουσία ή την ανεπάρκεια των δεσμών αίματος. Οι θρησκευτικές διακρίσεις υπεισέρχονται στις συγκρούσεις των ομάδων που διεκδικούν το αρματολίκι μιας περιοχής, αλλά τούτο δεν εμποδίζει τις συμμαχίες χριστιανών και μουσουλμάνων: ωστόσο, οι δυνατότητες προαγωγής στις στρατιωτικές ιεραρχίες είναι περισσότερο περιορισμένες για τους χριστιανούς, οι οποίοι δεν μπορούν να προσδοκούν κάτι πέρα από την απόκτηση της αρματολικής ιδιότητας, ενώ ο μουσουλμάνος αντίπαλός τους, ένας Αλβανός στην περίπτωση

μας, μπορεί να αποσκοπεί στην ενσωμάτωσή του στο στρατιωτικό και διοικητικό σύστημα της Αυτοκρατορίας [...]

Ωστόσο η ληστεία δεν είναι σε θέση να καταλήγει πάντοτε σε ενσωμάτωση χάρη στην επικοινωνία που υπάρχει ανάμεσα στην παρανομία και την εξουσία· σε μερικές περιοχές, στην Πελοπόννησο μάλιστα, ο θεσμός των αρματολών απουσιάζει και από το άλλο μέρος συμβαίνει να είναι πολύ ισχυρές οι αντιστάσεις της επίσημης εξουσίας· πάντως, υπάρχουν άλλες διέξοδοι, ανάμεσα στις οποίες η ένταξη σε ξένους στρατούς κι ακόμη η μετανάστευση, διέξοδοι που δίνουν αξία στον πολεμιστή και συμβάλλουν στον προσανατολισμό των εκπροσώπων της πρωτόγονης εξέγερσης σε ένα πεδίο δραστηριοτήτων μεγαλύτερης εμβέλειας, μάλιστα εθνικής. Ετσι, η επανάσταση του 1821 τροφοδοτήθηκε, όπως άλλωστε οι προηγούμενες επαναστατικές κινητοποιήσεις, από τους πρωτόγονους της εξέγερσης που είχαν διατρέξει όλες τις φάσεις μιας πολεμικής σταδιοδρομίας: ληστεία, συνδυασμένη κάποτε με την πειρατεία, αρματολική αρμοδιότητα, στρατιωτική υπηρεσία σε έναν ξένο ή στον οθωμανικό στρατό [...]

Ο κλέφτης άφησε λίγες άμεσες γραπτές μαρτυρίες: στο βαθμό όπου εκφράζεται, δεν αναφέρεται σε καμία έννοια κοινωνικής δικαιοσύνης, μολονότι συμβαίνει να αισθάνεται και να δρα ως θύμα μιας αδικίας· όταν εκθέτει τις διεκδικήσεις

Η αιχμαλωσία του Αθανασίου Διάκου. Παλιά λαϊκή λιθογραφία. Πρόγονοι του Διάκου είχαν χρηματίσει κλέφτες στη Δωρίδα και ο ίδιος εντάχθηκε νωρίς στην ομάδα των Γούλα και Σκαλτσά, πριν σχηματίσει δικό του κλέφτικο. Υπηρέτησε στο σώμα των τζοχανταραίων - σωματοφυλάκων του Αλή, αλλά ακολούθησε τον Ανδρούτσο στο αρματολίκι της Λιβαδειάς, το οποίο ανέλαβε όταν ο Ανδρούτσος κατέφυγε στα Επτάνησα. Ορκίστηκε Φιλικός τον ίδιο χρόνο (1820). Επese νωρίς, αγωνιζόμενος ηρωικά στο γεφύρι της Αλαμάνας (Σπερχειού) και γνώρισε μαρτυρικό θάνατο με ανασκολοπισμό.

του, δεν επιχειρηματολογεί παρά ως φορέας μιας κυριαρχικής ικανότητας. Συνακόλουθα, έχει την αίσθηση ότι ανήκει σε έναν κόσμο όπου οι ρόλοι είναι μοιρασμένοι και ο κάθε ρόλος υπακούει στον κώδικά του: η κοινωνία έχει τους νόμους και τους κανόνες της· το ίδιο ισχύει και για το δικό του περιβάλλον. Όταν ο κλέφτης ενσωματώνεται στην κοινωνία ως αρματολός, δεν αλλάζει τον ηθικό του κώδικα και το σύστημα των αξιών του· το αντίθετο θεωρείται ως δείγμα εκφυλισμού. Η έννοια της δικαιοσύνης, το δίκαιο του φτωχού, η ευσπλαχνία δεν παρουσιάζονται παρά στις μαρτυρίες που έχουν αφήσει οι εκπρόσωποι της νόμιμης εξουσίας· άλλωστε, αυτοί μιλούν συνήθως· ωστόσο, η συλλογική ευαισθησία αντιδρά με θετικό τρόπο απέναντι τους πρωτόγονους της εξέγερσης προσχωρώντας στο σύστημα των αξιών τους. Γίνεται αντικείμενο θαυμασμού εκείνο που δεν είναι στις δυνατότητες του καθενός, δηλαδή η άρνηση της καθιερωμένης τάξης, καθώς και η προνομιακή ένταξη μέσω της βίας στη μισητή αυτή τάξη [...]

Αρματολοί

Η διάρθρωση των αρματολικών ομάδων υπακούει στην οικογενειακή διάρθρωση και η διαδοχή προσλαμβάνει κληρονομικό χαρακτήρα: ωστόσο, οι συγγενικοί δεσμοί δεν αντιστέκονται πάντα στην εσωτερική δυναμική της ομάδας, που κάποτε

Συνέχεια στην 8η σελίδα

Χριστιανός προεστός του 18ου. Οι Χριστιανοί κοινοτικοί άρχοντες ανήκουν, προεπαναστατικά, στο πλέγμα πιέσεων και αμοιβαιοτήτων που διαμορφώνεται ανάμεσα στον κλέφτη - αρματολό, τις κρατικές - οθωμανικές αυθεντίες και τις κοινοτικές - χριστιανικές αυθεντίες, μέσα στο θεσμικό πλαίσιο της οθωμανικής νομιμότητας, το οποίο, αρχικά τουλάχιστον, δεν αμφισβητείται (Γεννάδειος Βιβλιοθήκη).

Αλβανός αξιωματικός, έγχρωμη χαλκογραφία του O.M. von Stackelberg, από το έργο του «Costumes et Usages des Peuples de la Grece Moderne», Ρώμη 1825. Το ντύσιμο και η αρματοσιά δεν παραλλάσσουν από εκείνα ενός Έλληνα οπλαρχηγού της Ηπείρου. Οι μαζικές εξωμοσίες Αλβανών από τον 17ο αιώνα στο Ισλάμ μετάγγισαν νέο σφρίγος στον παραπαίοντα στρατιωτικό και διοικητικό μηχανισμό της αυτοκρατορίας, αλλά δημιούργησαν και νέα προβλήματα και αποσχιστικές τάσεις, όπως εκείνη του Αλή πασά Τεπελενλή, που η εξέλιξή της έδρασε καταλυτικά υπέρ της εξέγερσης των Ελλήνων.

Συνέχεια από την 7η σελίδα

διασπάται σε ανταγωνιζόμενες μερίδες παρά τους δεσμούς αίματος· οι συγκρούσεις ανάμεσα στους συγγενείς διαιωνίζονται με τη μορφή της βεντέτας, που χαρακτηρίζει επίσης τους εξωτερικούς ανταγωνισμούς. Για το λόγο αυτό οι μεγάλες αρματολικές οικογένειες υποχρεώνονται να επεκτείνουν τις επιγαμίες και τις πνευματικές συγγένειες, για να αντιμετωπίσουν τις πιέσεις των αντίπαλων οικογενειών και των κοινοτικών αυθεντιών που και αυτές θέλουν να διαιωνίζουν την κληρονομική διαδοχή.

Οι συγκρούσεις ανάμεσα στις τελευταίες και τους αρματολούς εξειδικεύονται κυρίως στις κερδοσκοπίες γύρω από την είσπραξη των φόρων, η οποία αποτελούσε την κύρια λειτουργία των εκπροσώπων της κοινοτικής εξουσίας: τούτο δεν σημαίνει ότι οι αρματολοί μπόρεσαν παντού να περιορίσουν την εξουσία των κοινοτικών αρχόντων και να ελαττώσουν την κοινωνική τους ακτινοβολία. Οι σχέσεις αρματολών και κοινοτικών αρχόντων διακρίνονται σε μια κλίμακα που αρχίζει από την υποταγή του ενός στον άλλο, για να καταλήξει σε περισσότερο ισομερείς κατανομές.

Ωστόσο, ό,τι συγκράτησε η συλλογική μνήμη είναι η συγκρουσιακή σχέση: τα κλέφτικα τραγούδια χαράσσουν μια σαφή διχοτόμηση ανάμεσα στον κόσμο της πρωτόγονης εξέγερσης, από τον οποίο έρχεται ο αρματολός, και τον κόσμο της νομιμότητας που αντιπροσωπεύουν οι οθωμανικές αυθεντίες και οι κοινοτικοί άρχοντες· η διχοτομία αυτή ανταποκρίνεται σε μια πραγματικότητα που δεν μπορούν να την εξαλείψουν οι προσαρμογές, όσες επιτρέ-

Ο Οδυσσέας Ανδρούτσος, ηρωική μορφή του '21 με γνήσιες κλεφταρματολικές καταβολές. Ήταν γιος του Ανδρέα Ανδρούτσου, αδελφοποιού του Αλή πασά και χαρακτηριστικότερου τύπου κλεφταρματολού στην προεπαναστατική Ελλάδα. Διετέλεσε οπλαρχηγός των αρματολικιών της Αν. Ρούμελης υπό τον Αλή, τον οποίο υπηρέτησε πιστά έως το 1818, οπότε μυήθηκε στη Φιλική Εταιρεία. Δολοφονήθηκε το 1825, συκοφαντημένος και διωγμένος από τους κοτζαμπάσηδες. Η μνήμη του αποκαταστάθηκε επίσημα το 1872 (Πολεμικό Μουσείο).

πουν την αποκατάσταση μιας συμβιωτικής σχέσης ανάμεσα στους εκπροσώπους των δύο κόσμων [...]

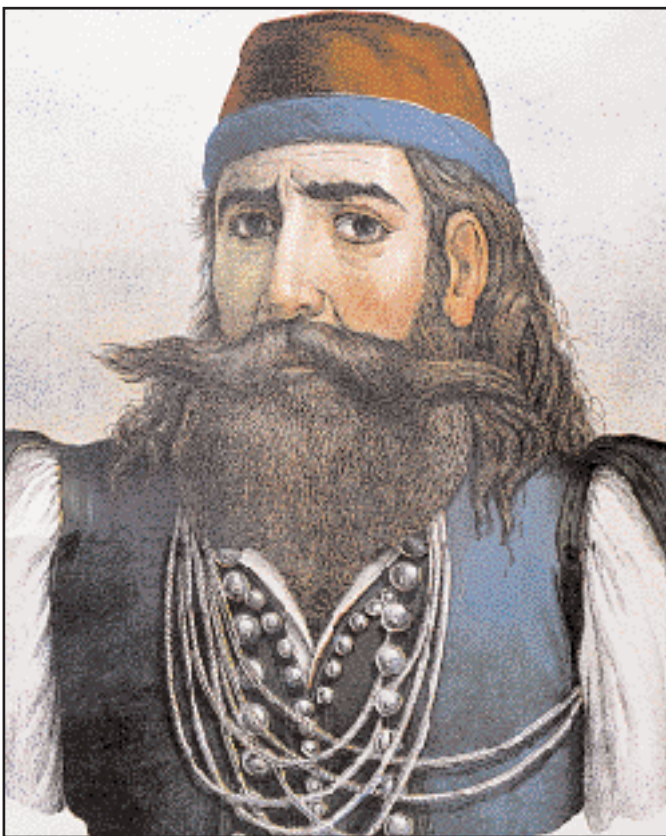
Σε όσα προηγήθηκαν θα ήθελα να προσθέσω τώρα ένα σχόλιο: η εικόνα, όπως την παρουσιάσαμε, του κό-

σμου της πρωτόγονης εξέγερσης ανακύπτει από μαρτυρίες κυρίως του ιθ' και του αρχόμενου ιθ' αιώνα [...] Ωστόσο, η πύκνωση των μαρτυριών, αλλιώς η ενεργότερη συνείδηση για τα φαινόμενα αυτά στον ιθ' και στον ιθ' αιώνα, ίσως να μην οφείλεται πρωτίστως στην τύχη που διέπει τη διάσωση των μαρτυριών και σε αλλαγές που αφορούν τη θρησκευτική και φυλετική ταυτότητα των αρματολών [...] Θα πρέπει να συνυπολογισθεί και ένας ακόμη, οι κοινωνικές προϋποθέσεις της συλλογικής μνήμης. Πρόκειται για τη μνήμη εκείνη που ζει μέσα στην προφορικότητα, από τα κύρια οχήματα της οποίας είναι το τραγούδι: επιλεκτικό, παραπέμπει στις διάρκειες μέσα στις οποίες μορφώνουν τη συνέχειά τους οι ήρωές του, συνέχεια προϋπόθεση της οποίας είναι η διάρκεια των κοινωνικών μορφωμάτων στα οποία ανήκουν. Τα τελευταία εξειδικεύονται σε μορφώματα οικογενειακά με όσες συμπληρωματικότητες συνεπάγεται ο όρος αυτός: υπόκεινται στο μηχανισμό της εναλλαγής των ρόλων που περιορίζει την ανάγκη της καταβύθισης της μνήμης στο μεγάλο χρόνο· το χρονολογικό εύρος της επώνυμης συλλογικής μνήμης του κόσμου της πρωτόγονης εξέγερσης είναι συνάρτηση της μικρής διάρκειας των ομαδώσεων από τις οποίες αναδεικνύονται οι πρωταγωνιστές της. Αλλωστε η πρόσληψη της ανταρσίας είναι ατομοκεντρική: η κλεφτουριά εκφράζεται με τον επώνυμο κλέφτη, με τη δράση του οποίου μετριώνται τα δικά της όρια· εξυμνητικό, το κλέφτικο τραγούδι κρατά δύο στιγμές από τη δράση αυτή, τη σύγκρουση και το θάνατο, και οι δυο ατομοκεντρικές. Για να διαιωνιστεί όμως η ατομική, η ηρωική μνήμη, χρειάζεται οι ήρωες να μην αποσπώνται από τη μερικευμένη συλλογικότητα στην οποία ανήκουν, τα οικογενειακά δηλαδή μορφώματα, κι αυτά τα τελευταία να διατηρούν τη χρονική τους συνέχεια και να συντηρούν, με τον τρόπο αυτό, τη δεξίωση της μνήμης. Ωστόσο, όπως συμβαίνει και σε άλλα πεδία, τα συλλογικά μορφώματα που αποτελούν την κοινωνική προϋπόθεση της μνήμης έχουν μικρή διάρκεια μέσα στο χρόνο, αντικαθίστανται από άλλα, εξαντλούνται μέσα σε λίγες γενεές: δεν γίνονται αριστοκρατικά, ούτε αργότερα όταν κάποιοι επίγονοι θα διαπρέψουν στους νέους όρους κοινωνικής ανάδειξης που δημιουργούνται μαζί με το ελληνικό κράτος και θα θελήσουν να αισθανθούν αριστοκρατικά με τον τρόπο τους, χωρίς όμως να μπορέσουν ή να διανοηθούν να φτιάξουν μια αριστοκρατία. Η συναίσθηση ότι ανήκαν σε ξεχωριστά σόγια δεν αρκούσε από μόνη της για το σχηματισμό ενός αριστοκρατικού σώματος, βαρυσμένου ήδη από την πολιτισμική ετερότητα των κοινωνιών στις οποίες είχε πράγματι διαμορφωθεί.

Σημείωση «Επτά Ημερών»: Το κείμενο προέρχεται από το κεφάλαιο «Σύμμεικτα ιστορικά» του βιβλίου του κ. Σπ. Ασδραχά, «Σχόλια», εκ. «Αλεξάνδρεια, 1993, σ.σ. 173 - 186. Η ευθύνη για τις συντμήσεις βαρύνει αποκλειστικά τον επιμελητή του αφιερώματος. Οι τίτλοι και οι μεσοτίτλοι είναι της σύνταξης των «Επτά Ημερών».

Αριστερά: Γεώργιος Δυοβουνιώτης, αγωνιστής του '21, γόνος κλεφταρματολών. Ο πατέρας του Γιάννης Ξήκης - Δυοβουνιώτης υπήρξε πρωτοπαλικάρο του Ανδρ. Ανδρούτσου και το 1812, αναγνωρισμένος από τον Αλή πασά επικεφαλής του αρματολικιού Λαμίας, Αταλάντης και Σαλώνων, με βοήθo το γιο του. Μυήθηκε Φιλικός το 1820. Πατέρας και γιος διέπρεψαν στον Αγώνα. Δεξιά, ο αρματολός του 18ου αιώνα, Βέργος Βλαχαρμάτας, από την Παρνασσίδα. Μετά το θάνατο του αρματολού Κωνσταντάρα το 1755, μοιράστηκε το αρματολίκι του και μαζί με τους αρματολούς Χρίστο Μηλιόνη, Λάμπρο και Μήτρο Τσεκούρα, Βουνιχωρίτη και Ντρέλλο, ύψωσε σημαία ανταρσίας. Σε μάχη με τους Τούρκους των αρματολών στη Δέσφινα τραυματίστηκε, πιάστηκε και θανατώθηκε.

Ελληνες πειρατές. Ελαιογραφία σε μουσαμά, του Antoine Alphonse Montjort (Μουσείο Βούρου - Ευταξία της Πόλεως των Αθηνών).

Καταφύγια των κλεφταρματολών

Οι δεσμοί με τα βενετοκρατούμενα Επτάνησα και τις παράλιες κτήσεις

Του **Κώστα Κόμη**

Λέκτορας Παν/μίου Ιωαννίνων

ΓΙΑ ΤΙΣ ΟΡΕΙΝΕΣ και παράκτιες περιοχές της Μεσογείου, η ληστρική δραστηριότητα, τόσο θαλάσσια όσο και χερσαία, υπήρξε η αναγκαία συμπληρωματική πηγή εσόδων, για την επιβίωση του πληθυσμού. Ο παράγων αυτός χαρακτήρισε επί αιώνες τις συγκεκριμένες κοινωνίες, συνδεδεμένος αναπόφευκτα με τις πολιτικές σκοπιμότητες και εξελίξεις, όντας υποχρεωμένος να προσαρμόζει αναλόγως τις στρατηγικές, τις μεθόδους και το ρόλο του¹.

Στον ελλαδικό χερσαίο χώρο ιδιαίτερα, η δραστηριότητα του είδους αφορά κατ' αρχάς στους κλεφταρματολούς. Πρώτα απ' όλα η αντινομία την οποία εμπεριέχει ο σύνθετος αυτός όρος απαιτεί ορισμένες διασαφηνίσεις: οι αρματολοί συγκροτούσαν το αρματολίκι, είδος πολιτοφυλακής που συνέστησε η οθωμανική αυτοκρατορία σε ορεινές (και αντιοικονομικές) κυρίως περιοχές, από τα πρώτα ήδη χρόνια της.

Αντίθετα, οι κλέφτες ήσαν κατά κανόνα (αλλά όχι πάντα) φορείς της «πρωτόγονης» Επανάστασης, σε κα-

θεσώς σύγκρουσης με την αυτοκρατορία και τους «προσκυνημένους» υποτελείς της (τους αρματολούς και τους πρόκριτους)². Οι δύο ρόλοι, ωστόσο, εναλλάσσονταν ή συγχέονταν στην πράξη, όντας εξαρτημένοι από τις κατά περίπτωση συγκυρίες και τις ατομικές στρατηγικές: η έκπτωση από το αρματολίκι οδηγούσε σε πρακτικές κλέφτη με κύρια διεκδίκηση τον απολεσθέντα τίτλο, ενώ το αρματολίκι αποτελούσε απόρροια αλλά και προσωρινή νομιμοποίηση της ληστρικής δράσης (ως καταξίωσης) του παρελθόντος και όχι σπάνια του παρόντος³. Κοντολογίς, τα ίδια πρόσωπα ασκούσαν «παράνομη» ή «νόμιμη» δραστηριότητα, κατ' αναλογία με τους πειρατές και καταδρομείς· εξάλλου, σε περιοχές που βρίσκονταν κοντά στη θάλασσα, όπως η Μάνη, παράλληλα με τη χερσαία είχε αναπτυχθεί και η θαλάσσια ληστεία⁴.

Ανάλογα σύνθετες και πολυσήμαντες υπήρξαν οι σχέσεις ανάμεσα στους κλεφταρματολούς και τους χωρικούς. Κατ' αρχήν, οι πρώτοι ήσαν εξαρτημένοι από τους χωρικούς όσον αφορά στην τροφοδοσία, τις πληροφορίες και τη στρατολόγηση.

Η εν λόγω εξάρτηση αντισταθμιζόταν από την προστασία που παρείχαν οι κλεφταρματολοί, αν και παράλληλα (κυρίως ως αρματολοί) ασκούσαν εξουσία εις βάρος τους, επιβάλλοντας (πολλές φορές διά της βίας) την καταβολή φόρου ή άλλες επιβαρύνσεις⁵.

Στις παραμεθόριες περιοχές

Βασικό καταφύγιο και ορμητήριο των ένοπλων ραγιάδων υπήρξε ο ορεινός κτηνοτροφικός χώρος⁶. Παράλληλα όμως, διατήρησαν στενούς δεσμούς με τα βενετοκρατούμενα Επτάνησα και τις βενετικές κτήσεις της απέναντι ενδοχώρας (Πρέβεζα, Βόνιτσα, Πάργα), γνωστού όντως ότι από τον 15ο ήδη αιώνα οι Βενετοί χρησιμοποίησαν Ελληνες και Αλβανούς *stradioti* στον πόλεμο με τους Οθωμανούς⁷. Οι δεσμοί αυτοί διατηρήθηκαν και στους επόμενους αιώνες, ενώ η βραχεία, έστω, κατάκτηση του Μοριά (1685-1715) και η μεγαλύτερης διάρκειας (έως το 1797) προσαρτηση της Λευκάδας, της Πρέβεζας και της Βόνιτσας από τους Βενετούς δημιούργησαν στους τελευταί-

ους πρόσθετες υποχρεώσεις έναντι των ένοπλων ραγιάδων, οι οποίοι έλαβαν μέρος στις πολεμικές επιχειρήσεις με στόχο ανταλλάγματα.

Από την άλλη πλευρά, η ενίσχυση των κλεφταρματολών, ειδικά της Ρούμελης και της Ηπείρου, συνέπεσε χρονικά με τις τάσεις αποδυνάμωσης και παρακμής της οθωμανικής αυτοκρατορίας, προς όφελος, εννοείται, των περιφερειακών δυνάμεων (χαρακτηριστικό παράδειγμα ο Αλή πασάς)⁸.

Οι σχέσεις ανάμεσα στους κλεφταρματολούς και τις βενετοκρατούμενες περιοχές (κυρίως τη Λευκάδα, την Πρέβεζα, τη Βόνιτσα και την Ιθάκη) υπήρξαν σύνθετες και σε μερικές περιπτώσεις, εξαιτίας συγκυριών και πολιτικών σκοπιμοτήτων, αντιφατικές. Ωθούμενοι συνήθως από ανάγκη, ύστερα από σύγκρουση με τις οθωμανικές δυνάμεις ή με κάποιες ανταγωνιστικές ομάδες του περιβάλλοντός τους, έβρισκαν καταφύγιο εκεί⁹. Ακολουθούσαν διάφορες επιστολές Οθωμανών αξιωματούχων ή προκρίτων (και αργότερα του Αλή πασά) που απαιτούσαν από τις βενετικές αρχές τη

Συνέχεια στην 10η σελίδα

Εκτός από τον «φυσικό» τους χώρο, τον ορεινό κτηνοτροφικό χώρο της ηπειρωτικής Ελλάδας, οι ένοπλοι ραγιάδες κλεφταρματολοί είχαν, σε ώρες ανάγκης, καταφύγιό τους τα βενετοκρατούμενα Επτάνησα και τις βενετικές κτήσεις στις απέναντι στεριές: την Πρέβεζα, τη Βόνιτσα, την Πάργα. Επάνω, λιθογραφική απεικόνιση του λιμανιού της Πρέβεζας, στις αρχές του 19ου αιώνα (Γεννάδειος Βιβλιοθήκη).

Συνέχεια από την 9η σελίδα

σύλληψη και παράδοση των φυγάδων ή, σε άλλες περιπτώσεις, μελών της οικογένειάς τους. Παραθέτουμε ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα τέτοιας επιστολής: «... ο ανδρούτζος [σημ.: ο πατέρας του Οδυσσέα] ζουρμπάς και κλεπτης... εβεβαιώθημεν πως ευρίσκεται εις Πρέβεζα και φυλάττεται εκεί... ευγαίνει εις το σύνορο και ανταμώνεται με παρομοίους κακοποιούς ανθρώπους και με-

λετούν την ερχομένην άνοιξιν να εύγουν πάλιν ζουρμπάδες να χαλάσουν τον τόπο του βασιλέως μας. Δι' αυτό Σας δίδω την είδησιν οπού να κάμετε κυβέρνησιν να τον βαρέσετε ή να τον πιάσετε ή το ολιγώτερον καν να τον διώξετε απ' αυτά τα μέρη...»¹⁰. Οι Βενετοί απαντούσαν στις πιέσεις ανάλογα με τις πολιτικές σκοπιμότητες, τη σοβαρότητα της ρήξης που είχε προηγηθεί (ή εξακολουθούσε να υφίσταται) στην οθω-

μανική επικράτεια και, βεβαίως, με τα οφέλη (βραχυπρόθεσμα ή μακροπρόθεσμα) που αντλούσε η βενετική πλευρά από την παραμονή ή όχι των κλεφτών στα εδάφη της κυριαρχίας τους¹¹. Πάντως, η ανεκτικότητα τους έμοιαζε να εξαντλείται στις περιπτώσεις όπου μεταφέρονταν στις περιοχές αυτές εσωτερικοί ανταγωνισμοί αντίπαλων παρατάξεων, ξεκαθαρίζοντας μάλιστα παλιούς λογαριασμούς· ένα χαρακτηριστικό επεισό-

διο υπήρξε η εκτέλεση του Γιωργάκη Σταθά στην Πρέβεζα, από τους αδελφούς Ζαχαράκη και Ανδρέα Λαλαγιώργο¹².

Πολεμικό δυναμικό

Η παρουσία των ένοπλων ραγιάδων στη βενετοκρατούμενη ζώνη μπορούσε να είναι ευκαιριακή, εποχική ή (λίγο έως πολύ) μόνιμη. Συνήθως εμφανίζονταν το φθινόπωρο, μεταφέροντας τις λείες της άνοιξης και του θέρους, τις οποίες κατανάλωναν, εμπορευματοποιούσαν ή αποθησαύριζαν στο ασφαλές αυτό περιβάλλον όπου περνούσαν το χειμώνα¹³. Εκ των πραγμάτων, λόγω της μερικής έστω εγκατάστασης, διατηρούσαν μια δεύτερη κατοικία εκεί, ενώ, σε κάποιες περιπτώσεις, φρόντιζαν να ενισχύσουν την κοινωνική τους θέση, συνάπτοντας γάμους ή κουμπαριές¹⁴. Οι ίδιοι δεν έμεναν αδιάφοροι στις οικονομικές ευκαιρίες που τους προσφέρονταν, όπως η ενοικίαση των προσόδων και το εμπόριο¹⁵. Αλλά η ιδιότητά τους παρείχε στους επικεφαλής τουλάχιστον και άλλες δυνατότητες: η διαμεσολάβησή τους, ανάμεσα στις δυνάμεις που κυριαρχούσαν και συγκρούονταν στην περιοχή (στη συγκεκριμένη χρονική περίοδο Βενετοί και Αλή πασάς, ενώ αργότερα Γάλλοι – Αγγλοι και Ρώσοι), και το πολεμικό δυναμικό που είχαν υπό τον έλεγχό τους (Σουλιώτες και Αιτωλοακαρνανές κυρίως), δημιουργούσε παράλληλες ευκαιρίες εύκολου πλουτισμού¹⁶.

Εν κατακλείδι: τα κλεφταρματολικά δίκτυα του οθωμανικού χώρου επεκτείνονταν στις βενετοκρατούμενες περιοχές, στη βάση στρατιωτικών κυρίως υπηρεσιών προς τους

Λιθογραφία της Πάργας των αρχών του 19ου αιώνα. Από το «Εθνικόν Ημερολόγιον» του Μ. Βρετού (πηγή: «Ιστορικό Λεύκωμα της Ελληνικής Επανάστασεως»).

Σουλιώτης στην Κέρκυρα - ο Νικολός Περβόλης. Εγχρωμο σχέδιο του Luis Dupré. Στην Κέρκυρα βρήκαν καταφύγιο, μετά την καταστροφή του Σουλίου, οι διωκόμενοι από τον Αλή πασά Τεπελενλή Σουλιώτες (L. Dupré, «Ταξίδι στην Αθήνα και την Κωνσταντινούπολη», εκδ. «Ολκός», 1994, επιμ. Μ. Βλάχος).

Βενετούς. Το στοιχείο αυτό, βεβαίως, δεν ήταν παρά ένα μόνο κλάσμα των ανταλλαγών (οικονομικού αλλά και δημογραφικού τύπου) που αναπτύχθηκαν ανάμεσα στις αντίπαλες, κατά τα άλλα, πολιτικές οντότητες¹⁷.

Επιλεγόμενα

Οι κλεφταρματολοί συμμετείχαν στην Επανάσταση του 1821 ακολουθώντας τις δικές τους πρακτικές¹⁸. Αργότερα αποτέλεσαν το σώμα των ατάκτων, το οποίο διαλύθηκε το 1833¹⁹. Η εν λόγω εξέλιξη συνέβαλε στην έξαρση της ληστείας, από τα βασικά χαρακτηριστικά του ελληνικού 19ου αιώνα. Σε αυτή τη φάση επαναλήφθηκε εκ νέου το φαινόμενο της συνοριακής δράσης, υπακούοντας, βέβαια, στα νέα δεδομένα: εδώ επρόκειτο για τα σύνορα του ελληνικού κράτους με την οθωμανική αυτοκρατορία, η οποία χρησιμοποιήθηκε πολλές φορές ως καταφύγιο από Έλληνες και Τούρκους ληστές· δεν έλλειψε, όμως, και η αντίστροφη κίνηση, ανάλογα με την περίπτωση²⁰. Πάντως, είναι χαρακτηριστικό ότι με τη μετατόπιση των συνόρων προς Βορρά, το 1881 η δράση των ληστών μετακινήθηκε αναλόγως²¹. Αλλά ήδη είχε αρχίσει η παρακμή του φαινομένου, η οποία οριστικοποιήθηκε, έστω μετ' εμποδίων, με την έλευση του αιώνα μας²². Παρ' όλα αυτά, το ελληνικό βουνό κατακτήθηκε στην ουσία αργότερα· μετά το πέρας του Εμφυλίου²³. Τα υπό-

λοιπα τα ανέλαβε η μετανάστευση.

- Σημειώσεις:** 1. Κ. Κόμης, «Ιστοριοδημογραφικά. Μελέτες ιστορίας και ιστορικής δημογραφίας του ελληνικού χώρου», Αθήνα 1999, σ. 71, όπου και σχετική βιβλιογραφία.
2. Calude Fauriel, «Ελληνικά δημοτικά τραγούδια», εκδ. Νίκα, Αθήνα 1955, σ. 27-32· Θ. Παπακωνσταντίνου, «Το προεπαναστατικό κίνημα του καπετάν Νίκο Τζάρα», Αθήνα 1997, σ. 9-16. Ν. Κωταρίδης, «Παραδοσιακή Επανάσταση και εικασίονα», Αθήνα 1993, σ. 21-25, 62-66.
3. Ν. Κωταρίδης, ο.π., σ. 62-66· Σπ. Ασδραχάς, «Από τη συγκρότηση του αρματολισμού (ένα ακαρνανικό παράδειγμα)», Σπ. Ασδραχάς, «Ελληνική Κοινωνία και Οικονομία η' και ιθ' αι.», Αθήνα 1988, σ. 232· ο ίδιος, «Σχόλια», Αθήνα 1993, σ. 177· Στ. Δαμιανάκος, «Παράδοση ανταρσίας και λαϊκός πολιτισμός», Αθήνα 1987, σ. 77-78, 101· Riki van Boeshoten, «Κλεφταρματολοί, ληστές και κοινωνική ληστεία», Μνήμων, τομ. 13 (1991), σ. 14.
4. Κ. Κόμης, ο.π., σ. 72-74.
5. Riki van Boeshoten, ο.π., σ. 15-18.
6. Ν. Κωταρίδης, ο.π., σ. 28-29, 41-44, 60· Στ. Δαμιανάκος, ο.π., σ. 83-85, 95 Riki van Boeshoten, ο.π., σ. 13.
7. Κ. Σάβας, «Ελληνες στρατιώτες εν τη Δύσει και αναγέννησις της ελληνικής τακτικής», Αθήναι 1885, ανατύπ. 1986, σ. 126-128· Κ. Κόμης, «Πληθυσμός και οικισμοί της Μάνης, 15ος - 19ος αιώνες», Αθήνα 1995, σ. 95.
8. Για την πορεία του Αλή πασά, μέχρι την ανάληψη του πασαλίκιου Ιωαννίνων (το 1788): Δ. Σκώτης, «Από ληστής πασάς. Πρώτα βήματα στην άνοδο του Αλή πασά των Γιαννίνων (1750-1784)», Θεσσαλονίκη, τόμ. 6 (1969) σ. 257-290· Πβ. Σπ. Αραβαντινός, «Ιστορία Αλή πασά του Τεπελενλή», εν Αθήναις 1895, τόμ. 1, σ. 1-57· Ουίλιαμ Πλομάρ, «Το διαμάντι των Ιωαν-

- νίνων. Αλή πασάς 1741-1822», Αθήνα - Γιάννινα 1987, σ. 13-47· Αχμέτ Μουφίτ, «Αλή πασάς ο Τεπελενλής (1744-1822)», Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 1993, σ. 29-48.
9. Σπ. Ασδραχάς, «Από τη συγκρότηση του αρματολισμού», σ. 234-235· ο ίδιος, «Ανέκδοτα έγγραφα για τους αρματολούς Κ. Καστανά και Γ. Σταθά», «Νέον Αθηναίον», τόμ. 1 (1955), σ. 27-28, 34-38· ο ίδιος, «Αρματολοί και κλέφτες στη Λευκάδα, 14 ανέκδοτες επιστολές», Ηπειρωτική Εστία, τόμ. 3 (1954), σ. 934-944· Ν. Σβορώνος, «Εγγραφα αναφερόμενα εις τους εν Λευκάδι κλέφτας και αρματολούς», Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου της Ακαδημίας Αθηνών, τόμ. 1 (1939)· σ. 105-123 Π. Ροντογιάννης, «Ιστορία της νήσου Λευκάδος», τόμ. 2, Αθήνα 1982, σ. 109 κ.ε.
10. Ηλ. Βασιλάς, «Ο Ανδρόντσος στην Πρέβεζα (1776-1798). Μία ανέκδοτη επικύρωση του από τους Τούρκους», «Ηπειρωτική Εστία», τόμ. 3 (1954), σ. 12-13, 122-124· Ν. Σβορώνος, ο.π., σ. 107, 110.
11. Σπ. Ασδραχάς, «Ανέκδοτα έγγραφα», σ. 31· ο ίδιος, «Από τη συγκρότηση του αρματολισμού», σ. 234-238.
12. Σπ. Ασδραχάς, «Ανέκδοτα έγγραφα», σ. 31· ο ίδιος, «Από τη συγκρότηση του αρματολισμού», σ. 234-238.
13. Σπ. Αραβαντινός, ο.π., σ. 109· Κ. Μέρτζιος, ο.π., σ. 123, 264.
14. Α. Αρχοντίδης, «Μεταξύ Βενετών και Τούρκων», Θεσσαλονίκη 1987, σ. 46-47, 59-60· Νικ. Κασομούλης, «Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επανάστασης των Ελλήνων από το 1821 μέχρι το 1833», τομ. 1, Αθήνα χ.χ., σ. 36-37, 47· Ηλ. Βασιλάς, ο.π., σ. 240-246.
15. Μιχ. Πετρόχειλος, «Η οικογένεια Μανροματιών εκ Κατοίνας Ακαρνανίας», «Επετηρίς Εταιρείας Στερεοελλαδικών Μελετών», τόμ. 3 (1971-1971), σ. 301· Ελ. Γιαννακοπούλου, «Γαλλοελληνική εκμε-

τάλλευση δασών στη δυτική Ελλάδα (1710-1729)», Αθήνα 1982, σ. 174-177.

16. Κ. Ράδος, «Οι Σουλιώται και οι αρματολοί εν Επτανήσω», «Επετηρίς Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός», περ. Β', τόμ. 12 (1916), σ. 34, 61-63· Σπ. Ασδραχάς, «Σταθάκης Παρούσης (-1815). Ενας συνεργάτης του Λονδοβίκου Σωτήρη», «Φιλολογική Πρωτοχρονιά», χρόνος 22ος, Αθήναι 1965, σ. 115-126. Ειδικά για τις ρωσικές στρατολογήσεις, εν γένει στον ελληνικό χώρο: Ν. Pappas, «Greeks in Russian Military service in the late 18th and early 19th centuries», Θεσσαλονίκη 1991.
17. Ειδικά για την Πρέβεζα: Κ. Κόμης, «Η διαδικασία δημογραφικής ανάπτυξης μιας μικρής πόλης: Επτανήσοι και άλλοι έποικοι στην Πρέβεζα (18ος αιώνας)», Πρακτικά Δ' Συνεδρίου Επτανησιακού Πολιτισμού (Λευκάδα, 8-12 Σεπτ. 1993), Αθήνα 1996, σ. 257-264.
18. Ν. Κωταρίδης, ο.π., σ. 91 κ.ε.
19. Γιάννης Κολιόπουλος «Ληστές. Η Κεντρική Ελλάδα στα μέσα του 19ου αιώνα», Αθήνα 1979, σ. 1-2.
20. Γ. Κολιόπουλος ο.π., ενδεικτικά σ. 42-44, 55, 59-60· Διον. Τζάκης, «Ενοπλιοι στην ελληνιστοκρατική μεθόριο στα μέσα του 19ου αιώνα. Τα όρια των αρματολικιών και τα σύνορα των κρατών», «Δοκίμια», τχ. 4, φθινόπωρο 1996, σ. 8, 15, 18-19, 23-24, 31, 34, 36-37.
21. Γ. Κολιόπουλος, ο.π., σ. 147-148, «Το σημειωματάρι ενός Μετσοβίτη 1871-1943», επιμ.-προλεγ. Γ. Πλατάρης, Αθήνα 1972, σ. 10-13.
22. Επισημαίνεται ότι η περιόριση συμμορίας του Γιαγκούλα εξοντώθηκε το 1925: Μ. Κλάφα «Θεσσαλία 1881-1981. Εκατό χρόνια ζωής», Αθήνα 1983, σ. 124-139.
23. Την ιδέα αυτή διαπραγματεύεται με τον δικό του γοητευτικό τρόπο και ο Νίκος Μπακόλας στο ιστορικό μυθιστόρημα «Μπέσας για μπέσα 'Η ο άλλος Φώτης», Αθήνα 1998, σ. 230-231.

Αυθεντικές μαρτυρίες

Τεκμήρια γύρω από τη ζωή και τις τύχες κλεφτών και αρματολών

Επιμέλεια Δημ. Δημητρόπουλου

Εθνικό Ιδρυμα Ερευνών
Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών

ΠΑΡΑ την πλούσια βιβλιογραφία που έχει παραχθεί για τους κλέφτες κατά την εποχή της τουρκοκρατίας και την αλήθεια του μύθου που έχει δημιουργηθεί γύρω από αυτούς, οι μαρτυρίες της εποχής που διαθέτουμε για τη δράση τους και τα γραπτά τεκμήρια που έχουν διασωθεί από τους ίδιους τους πρωταγωνιστές είναι μάλλον περιορισμένα. Μεταφέρουμε εδώ ορισμένα –περιορισμένα λόγω ελλείψεως χώρου– από τα εκδεδομένα σχετικά τεκμήρια, ενδεικτικά και των πηγών που υπάρχουν για το θέμα¹.

Επιστολές κλεφτών

«Ακριβή σε χαιρετώ 1793 σεπτεμβρίου: Α' Τζάρα.

Σας φανερώνω ανέλπιστον δυστυχίαν μου, ότι το Σενάτο αποφάσισεν, και μας επάραδосεν των Τουρκών οπου αυτό δεν το έλπιζα, όθεν ανίσως και ο Θεός και μάθεις που μας εθανάτοσαν, σε περικαλώ, εις το ψωμί οπου εφάγαμεν, να μου κάμης τα καλά της ψυχής μου, οπου είμαι αμαρτωλός, όμως σου κρεμώ στον λαιμόν, και στον Θεόν, και εις τούτον τον κόσμο, ότι τα παιδιά μου και τα ανηψίδια μου να τα έχεις ωσάν τα ίδια παιδιά μου μην λήψεις, ότι τόσον τα παιδιά μου και ανηψίδια μου και διά την ψυχήν μου να μας θυμηθής ότι σου βάνω χαβαλέ εις εκείνο το κριτήριο το φοβερό, όπου έχουν να κριθούν όλοι οι Χριστιανοί να μην μας αστοχήσετε και ας έχουν την ευχή μου τα παιδιά μου και ανηψίδια μου, και ο Θεός ο μεγαλοδύναμος ας τα κυβερνήση: διατί εγώ τα έχω ακυβέρνητα. Σου περικλείω και μίαν Νότα, ότι όσα μου χρεωστούν χωρίς ομολογίαν να τα μάσης, συνχώρα με και ο Θεός συνχωρά σας. Ταύτα και υγιάινε ο ιδικό σας Αντρούτζος»

Επιστολή του Ανδρούτσου, πατέρα του Οδυσσέα, στη σύζυγό του Ακριβή, από τη φυλακή της Τσάρας της Δαλματίας, όπου εκρατείτο από τους Βενετούς².

«Αιντεσιμώτατε και ευγενέστατε κύριο κυρ κουμαντάντε της Ρωσίας και επίλοιποι άρχοντες της χώρας Αγιαμαύρας

1799 Αυγούστου π(ρώτη)

Σας προσκυνώ και με το δουλικό μου γράμμα σας φανερώνω: με το να ήμουσιν κακός άνθρωπος εις την χώρα σας για όποσ εβήκα, ως και εις τα άγρια τα βουνά: όπου με ώρισες να πάγου, επήγα. Μα όπως έχεις και η εντιμότη σου νόμο, οπου ο κλέφτης να προσκυνάγει,

Ο «πατήρ του Οδυσσέως Ανδρούτσου, πρώην το 1821. Ο καπετάν Λεωνίδα Ανδρούτσος το 1795. Εργον Θεοφίλου Γ Χ' Μιχαήλ 1931» Ο Θεόφιλος προφανώς συγγέει τον Ανδρέα Ανδρούτσο, με τον Λεωνίδα, εγγονό του αρματολού και γιο του Οδυσσέα Ανδρούτσου. Το έργο είναι εμπνευσμένο από διασωθέν «Αντίτυπον εκ μιας εικόνας (του Ανδρούτσου) σωζομένης άλλοτε έν τινι μονή των Μετεώρων κατά το 1817».

ό,τι πήρε να το δώσει, έτζι έχομε και εμείς νόμο, οπου όποιον πιάσoμε τα ό,τι μας έκαμε να πλερώσει. Ομως ένα τουφέκι ώρισες και τόδωκα· μ' ας είναι καλά, οπου θα μου το φτιάσουν ασημένιο και άδε μου αξίζει το φιλεύω. Ομως ας αφήσομε τη(ν) πολυλογία: εγώ είμαι οπουμαι ενά(ν)τιος της Ρουσίας, ως καθώς το εβεβαιώσετε και μοναχοί σας, μα να ξέρετε τον οχτρό σας ήταν καλύτερα. Ομως σας μιλώ να μην ντέσω κανέναν από αυτούθε μέσα, όχι φτωχός να

ειπεί, όχι φίλος να ειπεί, και τον πάρει ο θάρρος, διατί μα του Θεού το όνομα, είναι γελασμένος, και πολύ βασανισμένος. Διατί αν εξαγοράζεται μπαίνει σε εξαγορά, ειδέ και δε(ν) εξαγοράζεται και είναι φτωχός, θέλα πάρει την ευχαρίστηση τη μύτη και τα αυτιά. Και όποιος τα βαστάγει αυτά, ας έβγει ούθε θέλει να περπατεί, θέλεις εις το πέλαγο, θέλεις εις τη στεργιά. Διατί εγώ θέλω να πάρω το σφαχτό από τη(ν) κοπή, οπου να είναι μέρα και οι πιστικοί

τρούρου, ά μου βαστάν τα ποδάρια, όχι τη νύχτα και νάναι και μοναχά δίχως πιστικό. Ετζι τόχω σιασμένο. Δια να με καταλάβετε, ή (μ)πα(μ)πέσης είμαι ή (ν)τουρούσι-κος είμαι. Εγώ έλεγα να κάμω το(ν) παλιογγαλαντόμο, μα σα με γνωρίσετε για ζαβό, εγώ για όπου σας άδειασα τον τόπο με γεια σας, με χαρά σας. Μανάχα να διαβάσετε το χαρτί να τ' ακούσει η φτωχο-λογία να μη με λένε άπιστον. Αν δεν φτιαστεί το τουφέκι ασημένιο δε(ν) τραβώ απ' αυτό το ισμέτι. Και ά δε(ν) το διαβάσετε πού(μ)πλικα, ό,τι ζαράρι έλθει, ας είναι το κρίμα εις το λαιμό του εκεινού, οπου να κρύψει το χαρτί. Βλάχος είμαι και ατζαμής και 'ληνικά δεν ηξέρω και βλάχικα αποκρίθηκα, μα νάχω το συ(μ)πάθειο.

Ραφτογιάννης βιωγμένος»

Επιστολή του κλέφτη Ραφτογιάννη προς τις ρωσικές αρχές μετά την εκδίωξή του από τη Λευκάδα στην οποία είχε καταφύγει³.

Μαρτυρίες συγχρόνων

«... εις διάφορα μέρη της Ρούμελης και Μακεδονίας συνεκροτήθηκαν ληστρικά σώματα εκ 400–500 κακοποιών χριστιανών και Τούρκων, οι οποίοι ξεγυμνώνουν και φονεύουν τους Τούρκους ως επί το πλείστον. Μεταξύ των ληστών είναι και εις αρχηγός ονομαστός, καλούμενος Μπίτουλας, εις τινα θέσιν παρά το Μοναστήρι. Ούτος επετέθη κατά του Μπεϊλέρμπεη και τον έτρεψε εις φυγήν, φονεύσας πολλούς εκ των ανδρών του. Δι' αυτόν τον λόγον ο Μπεϊλέρμπεης υπεσχέθη αμνηστίαν εις άλλον αρχηγόν υπό τον όρον να μεταβή προς καταδίωξιν του Μπίτουλα. Και ενώ ο αρχηγός ούτος μετά των συντρόφων του εβάδιζε κατά του Μπίτουλα, έφθασε διαταγή της Υψ. Πύλης προς τον Μπεϊλέρμπεην να δώση αμνηστίαν εις τον Μπίτουλαν υπό τον όρον να μεταβή ούτος μετά 800 οπαδών του εις Εύβοιαν προς φρούρησιν του τόπου εκεινού. Αλλ' αυτός δεν αποφασίζει, φοβούμενος προδοσίαν τινά. Ο δε άλλος έλαβε διαταγή να καταστρέψη εκ θεμελίων το μοναστήρι του προφήτου Ναούμ, κείμενον εις μικράν απόστασιν από την Βοσκόπολιν, με την πρόφασιν ότι οι χριστιανοί είχαν δήθεν οχυρωθή εκεί και τώρα αναμένεται το αποτέλεσμα...».

Απόσπασμα από επιστολή του Π. Ρόζα, προξένου της Βενετίας στο Δυρράχιο, με ημερομηνία 30 Απριλίου 1711⁴.

Εγγραφα των αρχών

«Εμφανισθείς ενώπιον του σεβα-

στού και θεοφρουρήτου ιεροδικαστηρίου του καζά Βεροίας ο δυνάμει φερμανίου διωρισμένος διά την καταδίωξιν των απίστων επαναστατών αρμοτολός Θεοδόσιος, ανέφερε και κατέθεσε τα εξής: Ιδού εκτελών υψηλήν διαταγήν και εντολήν κατώρθωσα τη βοήθεια του παντοδύναμου θεού να συλλάβω και φέρω σιδηροδέσμιον ενώπιον υμών τον εκ Ναούσης διαβόητον αρχιεπαναστάτην Ανδρέαν Σερμπέτην. Ούτος, ως γνωστόν, από καιρού υψώσας την σημαίαν της ανταρσίας και ασεβείας μετά των προ τινοσ συλληφθέντων διαβοήτων, ωσαύτως εκ Ναούσης, αρχηγών Πεδικάρη και Πολύζου κατά του θεοφρουρήτου κράτους του Ισλάμ, διέπραξε μυρία κακουργήματα, ήτοι φόνους και ληστείας, εις βάρος τόσων πιστών. Τούτον τη βοήθεια του παντοδύναμου θεού κατώρθωσα να συλλάβω και να οδηγήσω ενώπιον υμών σιδηροδέσμιον, κατηγορώ δε τούτον και αξιώ όπως κρίνητε και τιμωρήσετε κατά τους νόμους του σερή... Μετά τας καταθέσεις των ως άνω μαρτύρων, αποφασίσαντες κατά τον νόμο του σερή, κατεδικάσαμεν τον εν λόγω άπιστον αρχιεπαναστάτην εις τον δι' αγχόνης θάνατον και παρεδώσαμεν αυτόν εις τον δήμιον προς εκτέλεσιν της ποινής τους...».

Απόσπασμα, σε μετάφραση, ιεροδικαστικής απόφασης, η οποία εκδόθηκε στις 30 Νοεμβρίου 1671 με-

Ο στρατηγός Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, σχεδιασμένος «εκ του φυσικού από τον λοχαγό Κρατσαίζην». Τα Απομνημονεύματα του στρατηγού προσφέρουν πολύτιμες πληροφορίες σχετικά με τις ιδιομορφίες του κλέφτικου στην Πελοπόννησο. Σε περιόδους πολεμικής αναταραχής παρουσιάστηκαν και στο Μοριά φημισμένοι κλέφτες, όπως, μετά τα Ορλοφικά (1770), οι Π. Βενετσανάκης, Κ. Κολοκοτρώνης, πατέρας του Θεόδωρου, Ζαχαριάς κ.ά. Μετά το 1780, μια ισχυρή τάξη χριστιανών γαιοκτημόνων χρησιμοποιούσε παλιούς κλέφτες (κάπους) εναντίον πρώην συντρόφων τους. Ετσι εμφανίζεται και εδώ παρόμοιο ό,τι συνέβαινε ανάμεσα σε αρματολούς και κλέφτες στη Ρούμελη. Ο Κολοκοτρώνης είχε υπηρετήσει κάποις των Δεληγιανναίων (Εικονογραφία του '21, εκδ. «Ασπιώτης – ΕΛΚΑ», Αθήνα 1971).

τά τη σύλληψη του κλέφτη Ανδρέα Σερμπέτη⁵.

«... Με το παρόν φιλικόν μας γράφομεν: ο καπετάν Κωνσταντής Καστανάς, οπού την σήμερον βρίσκεται υπό την εξουσίαν σας εις Πρέβεζαν, εστάθη εδώ εις το βιλαέτι μας μερικούς χρόνους μπεητζής, ο οποίος εις τον καιρό του Χαζνατάραγα του βεκίλη του μπασημπογλή του έδωσε ράι μπουγιουντί, δια να σταθεί αυτού εις την Πρέβεζαν ραγιά και πλέον να μην ανακατωθεί εις παρόμοιες δουλειές, αλλά να ησυχάσει, καθώς και ακολούθησε δια μερικών καιρόν. Τώρα ολίγος καιρός είναι, όπου άρχισε τις διαβολιές του και γυρεύει μπεητζηλίκια και έχει κάμει χίλια μπερδέματα εις το βιλαέτι μας και ακολούθησαν αρπαγές, ζημιές και σκλαβιές έως την σήμερον, έως τριάντα – σαράντα πουγγιά άσπρα. Εξόχως είχε στείλει και το παιδί του στον Βάλτον του γαμπρού του καπετάν Γιωργάκη διά τα κακά του θελήματα, όπου να στέλνει τους κλέφτες εις το βιλαέτι μας, να σκοτώνει και να κάνει τόσες δουλειές, πράγμα οπού δεν υποφέρεται. Τώρα διά τούτο σας παρακαλούμεν, σαν φίλοι και γειτόνοι οπού είμαστε, να γράψετε ευθύς του πρεβεδούρου εις την Πρέβεζαν, οπού να φυλακώσει τον άνωθεν κακοποιόν καπετάν Κωνσταντήν, να στέκεται φυλαγμένος,

Συνέχεια στην 14η σελίδα

«Οι Γραικόβλαχοι... καταγόμενοι από τα χωριά της Ηπείρου, Μακεδονίας και Θεσσαλίας... ωθούντο... από εν αίσθημα φιλελεύθερον, το ίδιον το οποίο κεντούσε και τους Έλληνας... Δεν εύρισκες ούτε ληστρικήν συμμορίαν, εντός της οποίας να μην υπάρχουν και εξ αυτών...», γράφει στα «Ενθυμήματά» του ο Ν. Κασομούλης. Πάνω: Χαρακτηριστική ποιμενική σκηνή από τη ζωή των Βλάχων (Γεννάδειος Βιβλιοθήκη).

Το τραγικό τέλος του αρματολού Θύμιου Μπλαχάβα στα χέρια των Αλβανών του Αλή πασά. Ο Θύμιος Μπλαχάβας πήρε το αρματολίκι στα Χάσια μετά το θάνατο του πατέρα του. Εζησε στα εκρηκτικά τελευταία προεπαναστατικά χρόνια της αποδιοργάνωσης του οθωμανικού κράτους, της ανόδου του Ελληνισμού, της αληपाσαλίδικης καταπίεσης και της προετοιμασίας της Επανάστασης από τους Διαφωτιστές και τους Φιλικούς. Το 1808 σήκωσε ανταρσία κατά του Αλή. Η μάχη, στις 5 Μαΐου στο Καστράκι, υπήρξε καταστροφική για τους επαναστάτες. Ο παπα-Θύμιος διέφυγε, αλλά ένα χρόνο μετά έπεσε στα χέρια του Αλή, που του επιφύλαξε μαρτυρικό θάνατο. «Που είσαι πασά μου κλέφτη και γραμματικέ, έλα να προσκυνήσεις με τ' αδέλφια σου...», σώνει το κλέφτικο τραγούδι (Γεννάδειος Βιβλιοθήκη).

Συνέχεια από την 13η σελίδα
έως να γράψει ο ζεπίτης του Εξοχωτάτου γκενεράλη, οπού να σας γράψει και να σας δώσει οδρίνιαν να τον στείλετε εδώ, καθού ραγιάς μας οπού είναι να μας δώσει λογαριασμόν εις τα όσα εξ αιτίας του ζημιές έγιναν, να τες πλερώσει και να δώσει και έναν κεφίλην καλόν, οπού στο εξής να απέχει από παρόμοιες αισχροδουλειές, και να κάθεται με το εντέκι του και έτζι να ελευθερωθεί. Και πρέπει να μας υπακούεται εις το ζήτημά μας, οπού πριν πάρει χαμπέρι και κρυφθεί και ύστερα να προφασίζεσθε οπού δεν ευρέθη...».

Απόσπασμα από επιστολή των μπέηδων της Αρτας Χασάν μπουλούμπαση και Ασουμάν μπουλούμπαση προς τον ανώτερο Βενετό προνοητή της Λευκάδας, με ημερομηνία 2 Αυγούστου 1784, σχετικά με τη δράση του αρματολού των Τζουμέρκων Κωσταντή Καστανά, ο οποίος είχε εκδιωχθεί στην Πρέβεζα⁶.

1799, Αρτα, Μαΐου 23

Από τον Υψηλότατον Βιζήρ Αλή-πασαν Ιωαννίνων, Μουτεσαρίφην, χαιρετισμός και είδησις προς τους αγιομαυρίταις. Οτι μαντάμ οπού αυτά τα δύο βασίλεια εγίνηκαν ένα και είναι αγαπημένα ως αδέλφια

και σαν γειτόνοι οπού είμαστε και ημείς και δραπεταίς οπού ήταν εις τούτα τα μέρη με αφορμή καπιτανέων από τους οποίους εσκότωσα πολλούς και τους εκυνήγησα και ήλθαν και τρυπώνουν εις αυτά τα μέρη και φυλάττονται και πάλιν ξεβγαίνουν και χαλνούν τον ραγιά καθώς σας γράφει και ο αμηνάλιος καβαλιέρης. Οσακώφ να τους διώξετε ή και στο τουφέκι να τους βάξετε και κανέναν να μη ζυγώσητε αυτού τελείως και μαντάμ οπού τα δύο βασίλεια έγιναν ένα μην αρχινήσετε τα παλαιά και να ειπήτε πως δεν είναι αυτού και άλλαις πρόφασαις μόνον να τους διώξετε χωρίς να μεταζηγώσετε κανέναν αυτού διά να γλυτώση ο κόσμος από τα κακά τους καμώματα. Σα γειτόνοι οπού είμαστε αγαπώ να περνούμε ήσυχα και για οπού στέλνω ένα δύο καϊκια αυτούθεν να φέρουν γήραις και να έχουν έγνοια διά αυτουनों τους κακότερους ανθρώπους και μη βάλετε κανέναν σουμπεχέν σε παραμικρόν και αν κάμη και τίποτες χρειά αυτουनों των καϊκιών εις τους αυτούς κακοποιούς ανθρώπους να τους βοηθήσετε όσον ημπορείτε διά να εύρουν τον μπελιά τους καθώς σας γράφει και ο αμηνάλιος Ουσακώφ και όχι άλλο.

Παρά του Ναυαρχούντος
τον ρωσικόν Αυτοκρατορικόν

Στόλον Αμηνάλιον και
Καβ. ΟΥΣΑΚΩΦ
Προς τας διοικήσεις και
δεπουτατζόνες των νήσων
Κορυφών, Κεφαλληνίας,
Ζακύνθου, Αγίας Μαύρας, Παξών
Τζερύγου και των λοιπών
των ελευθερωθέντων παρ' ημών από
τους Φραντζέζους
ΠΡΟΤΑΣΗΣ

Ο Κύριος Αλή Πασάς των Ιωαννίνων εις τα γράμματά του μου φανερώνει ότι μερικοί αυθάδεις εκ των Αλβανιτών έφυγαν από το μέρος της Αλβανιτίας και ευρίσκονται εις τα νησία όπου ελευθερώσαμεν από τους Φραντζέζους, δηλαδή οι Μπουκουβαλαίοι, οι Κοντογιανναίοι, ο Βλαχογιωργάκης, ο Σκυλοδήμος και άλλοι οπού έφυγαν από την Αλβανιτίαν οι οποίοι ευρίσκονται εις τα νησία. Οθεν ζητεί αυτός να του σταλθώσιν οι τοιούτοι ή να αποδιωχθώσιν από τα Νησία. Παραγγέλω εις τας Διοικήσεις Δεπουτατζιόνες και Κουκλάβα και εις όλους τους κατοίκους τούτων των νήσων οπού παρομοίους ανθρώπους να μη ήθελαν βαστούν κοντά τους εις τας νήσους αλλά να τους αποδιώξωσιν εξ άπαντος. Και όλο αυτό να ενεργηθή το ογλυγορώτερον περί ου αυστηρότητα εντέλλομαι.

Εκ της Ναυαρχίδος

του Αγίου Παύλου
εις τους Κορυφούς του,
17 Μαΐου 1799
ΑΜΜΙΡΑΛΙΟΣ ΟΥΣΑΚΩΦ

Εγγραφο του Αλή πασά προς τις αρχές της Λευκάδας, με το οποίο απαιτεί να μη γίνουν δεκτοί οι κλέφτες που έχουν καταφύγει εκεί. Επισυνάπτεται και διαταγή του ρώσου ναυάρχου προς τις αρχές των νησιών της Επτανήσου με ανάλογο περιεχόμενο.

Απομνημονεύματα

«...Οι κλέφτες και οι αρματωλοί είχαν Α' Τάξιν. Η αξιότης του. Β' Τάξιν. Γ' Τάξιν. Δ' οι ψυχογυοί.

Οι πρώτοι αξιωματικοί εγίνοντο δια την ανδρίαν των ή δια την φρόνησίν των· ο μισθός των όταν ήσαν αρματωλοί, το μοίρασμα των λαφύρων όταν ήσαν κλέπται· εδίδοντο και βραβεία εις τους αριστεύοντας. Όταν έσφαλλον ήτον το κόψιμον των μαλιών, το ξαρμάτωμα. Σέβας προς τας γυναίκας. Εδιώχναν όποιος ήθελε βιάσει καμμία γυναίκα· παιγνίδια, ταμπουράδες, πηδήματα, χορούς, τραγούδια ηρωικά, ταις αμάδες· τα τραγούδια τα έκαμναν οι χωριάτες, οι στραβοί με ταις λύραις· τα τραγούδια ήσαν ύμνοι, εφημερίδες στρατιωτικάς.

Τ' άρματά τους ήταν πιστόλαις, χαρπί (μελουδάρι), σπαθιά ζωστά, ζάβες σ' τα ποδάρια, τον χειμώνα

έβαζαν θώρακας (τζαπράσια), κουμπιά μεγάλα εις τα γελέκια.

Τα Καπετανάτα διεδίδονταν εις τους υιούς, εις τον αξιώτερο και όχι εις τον πρωτότοκο.

Η σημαία μου ήτον ένα Χ καθώς η Ρωσική σημαία.

Τα Μοναστήρια τους εβοηθούσαν· οι Γεωργοί και οι ποιμένες έδιναν είδησι εις τους κλέπτας, ζωοτροφίας και πολεμοφόδια. Όταν εις τον πόλεμον ελαβώνετο κανένας βαρέως και δεν ημπορούσαν να τον πάρουν, τον εφιλούσαν και έπειτα του έκοφταν το κεφάλι, το είχαν εις ατιμίαν οπού οι Τούρκοι να πάρουν το κεφάλι του. Από 36 πρωτοξαδέλφια, μόνον 8 εγλύτωσαν, οι άλλοι εχάθηκαν όλοι· δεν είναι διάσυλλο, όπου δεν είναι θαμμένος Κολοκοτρώνης, χωριστά τα δευτεροξαδέρφια, θείοι και λοιποί φίλοι χαϊύμένοι. Το, κλέφτης, ήτον καύχημα· έλεγε είμαι κλέφτης, και η ευχή των πατέρων ενός παιδιού ήτον να γίνη κλέφτης. –Το κλέφτης εβγήκε από την εξουσία.– Εις του Πατρός μου τον καιρό, ήτον ιερό πράγμα να πειράξουν Ελληνα. Και όταν οι κλέπται ήρχοντο εις συμποική με τους Τούρκους, όλοι οι γεωργοί άφιναν το ζευγάρι, και επάγαιναν να βοηθήσουν τους κλέπτας· εις τας ημέρας επειράζοντο και Ελληνες ομοφρονούντες με τους Τούρκους· όταν ήλθε ο Ανδρούτζος πατέρας του Οδυσσέως, εγνωρίσθηκα εις την Μάνη, και τον εσυντρόφευσα έως εις την Κόρινθο. Εις τον κατατρεγμό μας, δια 15 ημέραις ούτε εκοιμόμεθα ούτε ετρώγαμε· εσώσαμε τα φουσέκια, καθημέρα πόλεμο...».

Απόσπασμα από τα Απομνημονεύματα του Θ. Κολοκοτρώνη, όπως τα υπαγόρευσε στον Γ. Τερτσέτη⁸.

«... Από οποιανδήποτε όμως (αιτίαν) και αν ακολουθεί η αμνημοσύνη αύτη, όταν διατρέξωμεν τα παρελθόντα από τα ενεστώτα, δεν θα λείψουν τεκμήρια από τα οποία, εάν δεν δυνηθώμεν να πορισθώμεν ολόκληρον την αλήθειαν, να μη μας μείνη όμως αμφιβολία ότι η καταγωγή των είναι αρχαιοτάτη και κατεβαίνει από την εποχή της Βασιλείας. Διότι, αν και σκοτεινά φαίνονται, πως οι Αμαρτωλοί λεγόμενοι πάντοτε κατείχον διαδοχικώς τα Καπιτανάτα εις τας επαρχίας, από την Αττικήν αρχίζοντες μέχρι της Ακαρνανίας, και μέχρι της Μακεδονίας έως επί των ημερών μας, επί της Επαναστάσεως, και μέχρι των 1829, εποχήν καθ' ην τα κατήργησεν ο Σουλτάν Μαχμούτης δια σφοδρού διατάγματος, είναι όμως βέβαιον εξ άλλου ότι τα λείψανα ταύτα του στρατού, ή με άλλους λόγους οι Αρματωλοί παρά των εντοπίων Ελλήνων, καλούμενοι και χαϊδούτ (κλέπται) παρά των Οθωμανών, χαϊρόμενοι κάποια προνόμια ανεξαρτησίας, κληρονόμοι του ανεξάρτητου πνεύματος των προκατόχων των, μόλον οπου αι επαρχίαι καταπλακώθησαν, και εκινδύνευσε να χαθή το έθνος μεταξύ της αμαθείας, ήτις το κατέλαβε, και της απανθρώπου τυραννίας τούτων των

Νικόλαος Κασομούλης (1795–1872), αγωνιστής του '21, συνέγραψε τα «Ενθυμήματα Στρατιωτικά», πλούσια πηγή ιστορικών πληροφοριών για την Επανάσταση. Συμμετείχε στην αποτυχημένη επανάσταση του Ολύμπου, το 1822. Υπηρέτησε (1823–24) γραμματικός του αρματολού Ν. Στουρνάρη. Πολέμησε στην έξοδο του Μεσολογγίου (1826). Συμμετείχε σε κρίσιμα συμβάντα του Αγώνα. Αφοσιωμένος καποδιστριακός. Υπηρέτησε αξιωματικός στην Οροφυλακή (1836–1840), στη δίωξη των ατάκτων ληστοσυμμοριτών της μεθορίου.

Ο Αλή Τεπελενλής, πασάς των Ιωαννίνων, σχέδιο εκ του φυσικού, της 14ης Μαρτίου (1819) στη λίμνη του Βουθρωτού, του Luis Dupre. «Το Διβάνι», γράφει στα προλεγόμενά του ο Κλοντ Φοριέλ, «εγκατέλειψε την πολιτική του [δηλ. να μη δίνει τα πασαλίκια της Ελλάδος σε Αλβανούς φύλαρχους]. Από το 1740 ως το 1784 έδωσε διαδοχικά το πασαλίκι της Ηπείρου σε τέσσερις αρβανίτες αρχηγούς. Ο περίφημος Αλής από το Τεπελένι τους διαδέχθηκε κι έκανε μόνος του περισσότερο κακό στους Ελληνες αρματολούς απ' όλους τους υπόλοιπους».

κατακτητών –την οποίαν υπέφεραν ηθικώς και υλικώς– ούτοι όχι μόνον τον αυχένα εις τον ζυγόν των τυράννων δεν έκλιναν να πληρώσουν χαράτσι (κεφαλιάτικον) αλλά και αντισταθέντες πολλάκις με τα όπλα εις τας ορδάς των διαφόρων αρχηγών Οθωμανών υπό το όνομα Κλέφται, εντός των ερημιών, και από τας υπερηφάνους και υψηλάς κορυφάς των ορεινών τόπων της Στερεάς Ελλάδος, νησιτικοί, διψασμένοι, γυμνοί, ξυπόλυτοι κατατρεχόμενοι, εσυνείθισαν δια της επιμονής των να συμμερισθούν την εξουσίαν των τοπαρχών Οθωμανών Θετταλίας, Ηπείρου και Μακεδονίας, και να λάβουν και προνόμια ανεξαρτησίας, να προφυλάξουν με αυτήν αναλλοίωτα τα έθιμα και την θρησκείαν του λαού, του οποίου βιασμένοι οι Οθωμανοί τοις εμπιστεύοντο την ασφάλειαν και ησυχίαν από κάθε προσβολήν...».

Ν. Κασομούλης, Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επαναστάσεως των Ελλήνων 1821–1833⁹.

«Οι Γραικόβλαχοι εκ τουναντίον καταγόμενοι από τα χωριά της Ηπείρου, Μακεδονίας και Θεσσαλίας, επειδή όμως εγεινιάζοντο και περιεστειχούντο από Ελληνικάς χώρας και αρματωλούς Ελληνας, ως π.χ. το Βασταβέτσι, το Συράκον, Αβδέλα, Σαμαρίνα, αν και απλοί και αμαθείς οι περισσότεροι, σύμφωνοι όμως, ως προς τας έξεις, με τους Ελληνάς, επιρρεπέστεροι εξ ανατροφής ως προς την ανεξαρτησίαν <των>, πονητικοί συγγενείς μεταξύ των, πιστοί εις την φιλίαν, επατηρήθη ότι, εάν και είχαν και ούτοι ιδιαίτερα τινά έθιμα ως προς το ζην και πολιτεύεσθαι από τους <Ελληνας> κατοίκους, διαφέροντες <όμως> καθόλου από τους Αλβανοβλάχους κατά τα λοιπά, και συνερχόμενοι εις γαμικούς δεσμούς με τους Γραικούς, ωθούντο όμως από εν αίσθημα φιλελεύθερον, το <ίδιον το> οποιόν κεντούσεν και τους Ελληνας κατοίκους. Δεν εύρισκες ούτε ληστρικήν συμμορίαν, εντός της οποίας να μη υπάρχουν και εξ αυτών άνδρες, ούτε περίστασιν καταδρομής των Αρματωλών ή ληστών, <κατά την οποίαν> ως έχοντες γνώσιν των κινήματων των να μην έπαθον· και ακόμη ούτε παράδειγμα προδοσίας ηκούσθη από την μερίδα των ποτέ και δια κανέναν από τους ληστές, μ' όλους τους απηνείς και σκληρούς θανάτους και βασανιστήρια, τα οποία υπόφερον κατά καιρούς από τους δερβenaγάδες Τουρκαλβανούς.

Υποχρεωμένα αι ομάδαι αύται, ως εκ της διανομής και <αναλόγως της> χωρητικότητος των λιβαδιών και των ποιμνίων, να σχηματίζονται εις τόσα κόμματα και τόσας κοινότητας σκηνιτών, και έχουσαι η κάθε μία εξ αυτών ανά ένα αρχιποιμένα (τζέλιγκα), όστις διευθύνων τα πάντα και αντιπροσωπεύων το κοινόν των, επροστάτευεν τα συμφέροντά των υπό την διεύθυνσιν τούτου, οπλοφορού-

Συνέχεια στην 16η σελίδα

**Πολεμική σκηνή. Η νίκη των Ελλήνων, υπό τον Μακρυγιάννη, στον Πειραιά. Έργο του P. von Hess. «... Κληρονόμοι του ανεξαρτήτου πνεύματος των προκατόχων τους... ούτοι όχι μόνον τον αυχένα δεν έκλιναν... και αντισταθέντες πολ-
λάκις με τα όπλα εις τας ορδάς... νηστικοί, διψασμένοι, γυμνοί, ξυπόλυτοι, κατατρεχόμενοι...» (από τα «Ενθυμήματα
στρατιωτικά της Επανάστασης των Ελλήνων 1821-1823», του Ν. Κασομούλη).**

Συνέχεια από την 15η σελίδα
ντες αείποτε, εις τα ορεινά μέρη
και πεδιάδας, η φυλή των Γραικο-
βλάχων, όταν εν καιρώ ανοίξεως ή
χινοπώρου συναθροίζετο να αλ-
λάξη θέσεις –συνδεδεμένη συγγε-
νικώς από την μίαν άκρην έως την
άλλην– εσχημάτιζεν κάθε μία τό-
σους οπλοφόρους, όσους επροξε-
νούσαν εις την διάβασίν των πολ-
λάκις φόβον.

Γνωστός ο χαρακτήρ των δύο φυ-
λών τούτων και αι διαθέσεις <των>
προς τους Οθωμανούς, εάν και εξ
αυτών πολλοί αρχιποιμένες, δια να
λάβουν προστασίαν τινά, εσκέπα-
ζον τα ποίμνιά των με τα ονόματα
των τυράννων των <δια> να προφυ-
λαχθούν, μη υποφέροντες όμως
μέχρι τέλους οι περισσότεροι να
τους ακούγουν και βλέπουν ούτε
ως προστάτας, ούτε ως ευεργέτας,

ούτε ως κυρίου των –αφού έβλε-
πον τον σκοπόν της προστασίας
των ότι δεν απέβλεπεν παρά <εις>
την αέναον δυστυχίαν των– πολλά-
κις πολλοί ανεξάρτητοι άνδρες α-
φήσαντες και τα ποίμνιά και τους
συγγενείς των και τα συμφέροντά
των εις την διάκρισιν των καταδρο-
μητών, και λαβόντες τα όπλα έκα-
μαν τους εχθρούς να τους τρομά-
ξουν εις τας φωλέας των...».

Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα
στρατιωτικά της Επανάστασης
των Ελλήνων 1821-1833*¹⁰.

Τραγούδια

ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ ΜΙΛΙΟΝΗ¹¹
Τρία πουλάκια κάθονταν στη ράχη
στο λημέρι

ένα τηράει τον Αλμυρό, κι άλλο κα-
τά το Βάλτο,
το τρίτο το καλύτερο, μοιρολογάει
και λέει:
«Κύριε μου τι εγίνηκεν ο Χρίστος ο
Μιλιόνης,
Ουδέ στο Βάλτο φάνηκε, ουδέ
στην Κρύα Βρύση.
Μας είπαν πέρα πέρασε κι επήγε
προς την Άρτα,
κι επήρε σκλάβο τον κατή μαζί με
δθο αγάδες».
Κι ο μουσελίκης τ' άκουσε, βαριά
του κακοφάνη,
τον Μαυρομάτην έκραξε και το
Μουχτάρ Κλεισούρα:
«Εσείς αν θέλετε ψωμί, αν θέλετε
πρωτάτα,
το Χρίστο να σκοτώσετε, τον καπε-
τάν Μιλιόνη,
τούτο προστάζει ο βασιλιάς, και έ-

στειλε φερμάνι».
Παρασκευή ξημέρωνε –ποτέ να μη
'χε φέξει–
κι ο Σουλεϊμάνης στάλθηκε να πά-
γη να τον εύρη.
Στον Αρμυρό τον έφτασε, κι ως φί-
λοι φιληθήκαν,
ολονυκτίς επίνανε όσο να ξημερώ-
ση,
και όταν έφεξ' η αυγή, πέρασαν
στα λημέρια.
Κι ο Σουλεϊμάνης φώναξε του κα-
πετάν Μιλιόνη:
«Χρίστο, σε θέλει ο βασιλιάς, σε
θέλουν κι οι αγάδες».
«Όσο 'ν' ο Χρίστος ζωντανός,
Τούρκους δεν προσκυνάει».
Με τα ντουφέκια έτρεξαν ο ένας
παρά τον άλλο
φωτιά εδώσαν στη φωτιά κι επέσα-
νε στον τόπο.

ΤΟΥ ΜΠΟΥΚΟΥΒΑΛΑ¹²
Μάνα με καταράστηκε, βαριά κατά-
ρα μου 'πε
ολημερούλα πόλεμο, το βράδυ κα-
ραούλι.
Να 'μουν μια πετροπέρδικα, στα
πλάγια του Πετρίλου,
στα πλάγια και στα πετρωτά, και
στες κοντοραχούλες, να σκώνο-
μουν τ' αποταχύ δυ' ώρες να ξη-
μερώση,
ν' ακουρμαστώ τον πόλεμο, πώς
πολεμούν οι κλέφτες,
οι κλέφτες κι οι αρματολοί, κι ο
Γιάννης Μπουκουβάλας,
στον πάτο στα Κουρμπουργιανά,
μπροστά στην Παναγία.
Γιώργο Χαϊντούκης φώναξε τ' Αλέ-
ξη Τραγουδάκα:
«Βάλτε φωτιά στηνν εκκλησιά,
κάψτε τους Τούρκους μέσα,
χίλια φλωριά να τη χρωστώ, και-
νούργια να τη φτιάσω».

Σημειώσεις: 1. Πλούσιο ανθολόγιο με μαρ-
τυρίες για τους κλέφτες έχει δημοσιεύσει ο
Αλ. Πολίτης, «Το δημοτικό τραγούδι.
Κλέφτικα», ανατύπωση Αθήνα 1981, σ.σ.
129-155.

2. Γ. Βλαχογιάννης, «Γιώργος Αντρούτσος»,
Νέα Εστία, 28 (1940), σ.σ. 1.056-1.057· επί-
σης, Ηλίας Βασιλιάς, «Τέσσερα γράμματα
του καπετάν Ανδρούτσου στη γυναίκα
του», Ηπειρωτική Εστία, 5 (1956), σ. 441.

3. Σπ. Ι. Ασδραχάς «Οι πρωτόγονοι της εξέ-
γερσης», «Σχόλια», Αθήνα 1993, σ.σ. 184-
185· και παλαιότερη δημοσίευση με ορι-
σμένες διαφορές, Ν. Σβορώνος «Εγγραφα
αναφερόμενα εις τους εν Λευκάδι κλέ-
φτας και αρματολούς». Επετηρίς του Με-
σαιωνικού Αρχείου, 1 (1939), σ. 111.

4. Κ. Μέρτζιος, «Μνημεία μακεδονικής ιστο-
ρίας», Θεσσαλονίκη 1947, σ. 271.

5. Ιω. Βαμβαρέλης «Ιστορικά αρχεία Μακε-
δονίας, Β' Αρχείον Βεροίας - Ναούσης,
1598-1886», Θεσσαλονίκη 1954, σ.σ. 61-62.

6. Σπ. Ι. Ασδραχάς, «Ανέκδοτα έγγραφα για
τους αρματολούς Κ. Καστανά και Γ. Στα-
θά», π. Νέον Αθηναίον, 1 (1955), σ.σ. 34-
35.

7. Αρ. Βαλαωρίτης, «Βίος και έργα», τ. 2,
Αθήνα, 1907, σ.σ. 293-294.

8. Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, «Διήγησις συμ-
βάντων της ελληνικής φυλής από το 1770
έως το 1836», φωτ. επανέκδοση της α' έκ-
δοσης, Αθήνα 1981, σ.σ. 40-41.

9. Εισαγωγή - σημειώσεις Γ. Βλαχογιάννης,
τ. 1, επανέκδ. Αθήνα 1997, σ.σ. 2-3.

10. Ομοίως.

11. Αλέξης Πολίτης, «Το δημοτικό τραγούδι.
Κλέφτικα», Αθήνα 1981, σ. 3

12. Οπ. π. σ. 9, Ποβλ. Arnoldus Passow «Τρα-
γούδια ρωμαϊκά. Popularia Carmina
Graeciae recentioris», Λειψία 1860, σ. 10.

Το κλέφτικο τραγούδι

Μια περιγραφή των συνθηκών γέννησης και των μορφολογικών του κανόνων

Του **Αλέξη Πολίτη**

Καθηγητή Πανεπιστημίου Κρήτης,
στο Τμήμα Νεοελληνικής Φιλολογίας

ΠΡΕΠΕΙ πρώτα πρώτα να φανταστούμε μια κοινωνία όπου ο ποιητικός λόγος είναι διαρκώς και πανταχού παρών. Κάτι τέτοιο δεν σημαίνει μονάχα πως οι άνθρωποι τραγουδούν συχνότερα, είτε στις γιορτές και στα πανηγύρια είτε για να συνοδεύουν τη μοναξιά τους, σημαίνει, ακόμη, πως και στην καθημερινή επικοινωνία η παρουσία του μεταφορικού λόγου είναι έντονη, ότι οι άνθρωποι δηλαδή προκειμένου να εκφραστούν επιλέγουν παραστατικές εικόνες εκεί που η δική μας κοινωνία προτιμάει αναλυτικότερους, σαφέστερους προσδιορισμούς. Ετσι, λόγου χάρη, ένα χαμηλό σκαμνί προσαγορεύεται «θρονί», το άσπρο ύφασμα «χιονάτο», το ντουφεκίδι «φωτιά»· ο νοητικός διάλογος ενσωματώνεται στις αφηγήσεις χαρίζοντας δραματικότητα («φοβόμουν, κι έλεγα “πού να τρέχω τέτοια ώρα, μες στο σκοτάδι”», τα σύνθετα συχνά («λεβεντόκορμος», κ.ά.), ενώ η αδιάκοπη χρήση των υποκοριστικών επιτείνει το συναισθηματικό φορτίο της γλώσσας. Αν ανατρέξουμε στον καθημερινό μας προφορικό λόγο θα επισημάνουμε πάμπολλα κατάλοιπα αυτής της ποιητικής χρήσης· παράλληλα, ένα απλό ξεφύλλισμα του Μακρυγιάννη –για να μείνουμε στο κοινότερο παράδειγμα– μας επιτρέπει να διαπιστώσουμε τις διαστάσεις του φαινομένου.

Ωστόσο εδώ μας χρειάζονται κάποιες διευκρινίσεις· μισό θεωρητικές, μισό ιδεολογικές. Η συχνότερη παρουσία των ποιητικών εκφραστικών τρόπων δεν σημαίνει, διόλου, ότι η κοινωνία εκείνη «βίωνε καθημερινά την ποίηση», ή ότι ζούσε σε υψηλότερες και ιδανικότερες σφαίρες. Δηλώνει, απλώς, μια κοινωνία που δεν έχει ακόμα αναπτύξει τα διανοητικά της εργαλεία, που η σκέψη της είναι πιο στενά δεμένη με την παράσταση παρά με την ανάλυση. Τα ιερογλυφικά δεν σημαίνουν ότι οι Αιγύπτιοι ήταν ποιητικότεροι από τους Φοίνικες. Αντίθετα, όσο η διαπλοκή του ποιητικού με τον επικοινωνιακό λόγο χαλαρώνει, όπως στις μέρες μας, όσο περισσότερο, μ' άλλα λόγια, δυσκολευόμαστε να εκφραστούμε ποιητικά, τόσο η ποίηση αποκτά αξία – ή ορθότερα, αυταξία. Η μακρά ετούτη εισαγωγή, επομένως, έχει διπλό στόχο: από τη μια να αποτελέσει το γλωσσο-ανθρωπολογικό υπόβαθρο για την αναζήτηση του γενετικού περιβάλλοντος κάθε δημοτικού τραγουδιού, κι από την άλλη να ερμηνεύσει, από μία πλευρά, την ποιητική αξία που αποκτούν στον δικό μας περίγυρο τα κείμενα αυτά.

Ο γεωγραφικός χώρος

Σήμερα τα κλέφτικα τραγούδια εί-

Η σύγκρουση έχει κεντρική θέση μέσα στο κλέφτικο τραγούδι – και, φυσικά, η έκβασή της: η νίκη ή ο θάνατος. Η εξύμνηση της νίκης παίρνει «επικό» χαρακτήρα στην «αφήγηση». Ο θάνατος, αντίθετα, του πολεμιστή έχει φόρτιση «δραματική». Το αμετάκλητο του θανάτου του αρχηγού, η έγνοια να μην πέσει το σώμα του στα χέρια του αντιπάλου διαπερνούν, τη στιγμή της κορύφωσης όλα τα μέλη της ομάδας. Αυτό έχει δώσει στην «ηρωική τέχνη» την ευκαιρία να προσφέρει μερικά από τα εκφραστικότερα έργα της. Στην εικόνα: κεντρική λεπτομέρεια από τον πίνακα του Filipp Marsigli «Ο θάνατος του Μάρκου Μπότσαρη» (Μουσείο Μπενάκη).

ναι πανελλήνια: αυτό σημαίνει, ιδίως, ότι τα διαβάζουν (ή τα ακούν από κάποια ηχητική αποτύπωση) όλοι οι Νεοέλληνες, και ενδεχομένως τα τραγουδούν, όσοι τραγουδούν ακόμη δημοτικά τραγούδια. Αυτό το «σήμερα» μάλιστα, έχει μακρά ιστορία· μετά το 1821, και χάρη στον καταλυτικό ρόλο κλεφτών και αρματολών στην Επανάσταση, τα κλέφτικα απόκτησαν σταδιακά, από τοπικό, σχεδόν πανελλήνιο πρόσωπο. Μπορούμε όμως να είμαστε σχεδόν σίγουροι ότι ο κύριος πυρήνας τους αναπτύχθηκε στα μέρη όπου συναντούμε αρματολίκια, δηλαδή στη Ρούμελη, τη Θεσσαλία, την Ηπειρο κι ένα μέρος της νοτιοδυτικής Μακεδονίας. Κάποια θα

βγήκαν και στην Πελοπόννησο· λίγα ωστόσο, και ίσως διαφορετικού κάπως χαρακτήρα. Αν στηριχτούμε στην ευρύτερη συναγωγή υλικού που διαθέτουμε, την έκδοση του Πάσοβ το 1860, στα 180 τραγούδια (που διπλασιάζονται αν προσθέσουμε και τις παραλλαγές) μόνο 15 είναι οι αναφερόμενοι Μοραίτες και 10 οι αταύτιστοι γεωγραφικά. Προχωρώντας αντίστροφα, σε μια καλή συλλογή της ορεινής Πελοποννήσου (του Παπαζαφειρόπουλου, το 1887), τα 21 στα 198 τραγούδια είναι κλέφτικα, ενώ σε μια συλλογή της ανατολικής Ρωμυλίας (του Λουλουδόπουλου, το 1903) είναι μόλις 6 στα 111. Αντίθετα σε μια ρουμελιώτικη συλλογή (του Ιατρίδη, 1859) σε

97 συνολικά τραγούδια τα 36 τουλάχιστον αναφέρονται σε κλέφτες (ή αρματολούς) ενώ στην ηπειρώτικη (του Χασιώτη, 1866) τα 103 στα 345.

Εννοείται ότι δεν πρόκειται για στατιστικές· ενδεικτικά είναι τα νούμερα. Φανερώνουν ωστόσο το ζητούμενο, δηλαδή ότι ακόμη και δύο ή τρεις γενιές ύστερα από το '21, η γεωγραφική διάδοση παρουσιάζεται πυκνότερη στις περιοχές των αρματολικιών. Να λογαριάσουμε όμως ότι η δυνατότητα να μεταπηδήσει κάποιος κλέφτης στο καθεστώς του αρματολού πολλαπλασίαζε και την κλεφτουριά (καθώς έχει πει παλιότερα ο Σπύρος Ασδραχάς, «την έθρεφε από τις σάρκες της»).

Συνέχεια στην 18η σελίδα

Στα «ορδιά» –τα στρατόπεδα– αφηγείται στα Απομνημονεύματά του ο Μακρυγιάννης, «πάντοτε γλεντούσαμεν». Η ζωή, η «μαύρη ζωή» του κλέφτη δεν ήταν στερημένη από διαλείμματα ψυχαγωγίας που βοηθούσαν να δυναμώνουν οι δεσμοί, η ομοψυχία των μελών της ομάδας. Στον πίνακα, πάνω, του P. von Hess, ο Θ. Κολοκοτρώνης παρακολουθεί τους πολεμιστές του να διασκεδάζουν.

Συνέχεια από την 17η σελίδα

Αλλά δεν είναι τόσο η γεωγραφία που μας ενδιαφέρει· αυτή απλώς μας οδηγεί στον αρχικό πυρήνα του ζωτικού χώρου, στον μικρόκοσμο της κλέφτικης ομάδας.

Η κλέφτικη ομάδα

«Οτι στα 'ρδιά» δηλαδή στα ορδιά, στα στρατόπεδα, «πάντοτε γλεντούσαμεν», αφηγείται ο Μακρυγιάννης, αναφερόμενος στα χρόνια του '21 – και φυσικά η πρακτική αυτή αποτελούσε τη συνέχεια μιας πολεμικής πρακτικής των κλεφτών: το βράδυ, στη σιγαλιά της νύχτας, στη σιγουριά του λημεριού, το τραγούδι θα βοηθούσε όχι μόνο στο γλέντι, παρά και στη δημιουργία ή την ενδυνάμωση των ενοποιητικών δεσμών ανάμεσα στα μέλη της ομάδας.

Εδώ μας χρειάζεται να φανταστούμε την αυστηρά διαρθρωμένη ιεραρχία: ο καπετάνος ήταν ένας μικρός ηγεμονίσκος, διέθετε την αυλή του, γραμματικό, πρωτοπαλικάρα, ψυχογιό· τα παλικάρια είχαν κι αυτά κάποια σειρά στην ιεραρχία, ανάλογα με το πολεμικό τους κύρος. Στον χώρο αυτόν υπήρχε πάντα η θέση για τον «ραψωδό», ή τουλάχιστον, μιας και πουθενά δεν μαρτυρείται ότι τον ρόλο ετούτον τον κρατούσε σταθερά το ίδιο πρόσωπο, για τη «ραψωδία», το τραγούδι που θα εξυμνούσε τους άθλους και τα παθήματα του αρχηγού είτε των ενδόξων προτύπων του: η αναφορά σε παλιότερους ονομαστούς κλέφτες, σε περίφημα περιστατικά, δημιουργούσε και καθιέρωνε το ιδεολογικό κλίμα την αξιακή του α-

ναβάθμιση, φυσικά και τη μυθοποίησή του.

Το τραγούδι, η έμμετρη μελική αφήγηση, ήταν ο βασικός και επίσημος τρόπος για να περιγραφεί και να αναμεταδοθεί το αξιομνημόνευτο γεγονός, κυρίως η σύγκρουση του κλέφτη-αρχηγού, του καπετάνου, με τον προσωπικό του αντίπαλο, που η νεοελληνική μυθολογία θέλει να είναι αποκλειστικά ο Τούρκος πασάς (ή ο στρατιωτικός εκπρόσωπός του) αλλά η πραγματικότητα ήταν αλλιώς: προσωπικός αντίπαλος ήταν είτε ο κλέφτης που διεκδικούσε το αρματολίκι από τον αρματολό για ν' αυξήσει το κύρος του είτε, φυσικά, ο μωαμεθανός δερβέναγας, συνήθως αρβανίτης (Πολλοί «Έλληνες» κλέφτες ήταν βέβαια εξίσου αρβανίτες –ή βλάχοι– χριστιανοί. Το ότι

η εθνική μας ιδεολογία ενέταξε τη νοτιοβαλκανική εκδοχή της πρωτόγονης επανάστασης στο πλαίσιο της προετοιμασίας ενός εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα αποτελεί άλλο κεφάλαιο). Και η σύγκρουση, βέβαια, οδηγούσε, ή στη νίκη ή στον θάνατο.

Ωστόσο η περιγραφή των περιστατικών, τα όσα δηλαδή θα έπρεπε να περιληφθούν στο καινούριο τραγούδι, ανταποκρίνονταν από τη μια στο γεγονός και από την άλλη στην προϋπάρχουσα ποιητική αντίληψη, δηλαδή στις τεχνικές της προφορικής λογοτεχνίας, αλλά και στους καθιερωμένους τρόπους με τους οποίους η κοινωνία προσελάμβανε το γεγονός. Ετσι η νίκη, ή καλύτερα η αφήγηση της σύγκρουσης, έπαιρνε «επικό» χαρακτήρα (σύντομα επεισόδια, το ένα ύστερα από το άλλο), ενώ ο θάνατος «δραματικό» (το καίριο γεγονός και μόνο, συχνά εκφρασμένο με διαλογικό τρόπο). Η μορφολογική τυποποίηση, εκτός από τα καθαρά ρητορικά στοιχεία του τραγουδιού (μέτρο, μέλος, πρόλογος-προοίονισμός του τραγουδιού κ.λπ.) επεκτείνονταν λοιπόν και στη νοητική δομή, κι αυτό οδήγησε στο να εμφανίζονται όλοι οι θάνατοι «μπαμπέσικοι», αποτέλεσμα προδοσίας· ποτέ ο ήρωας δεν πεθαίνει σε ισότιμη ή έστω σε ηρωική μάχη (Το πώς η λαϊκή μυθολογία οδηγείται σ' αυτές τις σχηματοποιήσεις είναι μια άλλη ιστορία, πολύ ευρύτερη και με παγκόσμια ισχύ).

Θα ήταν ωστόσο λάθος να θεωρήσουμε ότι μπορούμε να γνωρίσουμε τι τραγουδιόνταν στο κλέφτικο λημέρι, γύρω από τον αρχηγό, στηριγμένοι στα όσα δείγματα παραδίδονται από τις συλλογές. Η συντριπτική πλειοψηφία των τραγουδιών θα πρέπει να ήταν θνησιγενή· να τραγουδήθηκαν ένα ή δύο βράδια – ορισμένα μόνο θα ξεπέρασαν τον στενό αυλικό κύκλο και ελάχιστα θα απέκτησαν ευρύτερη διάδοση (Ας μην ξεχνάμε ότι η χρονολογία των τραγουδιών που εμείς γνωρίζουμε είναι πάρα πολύ κοντινή στην εποχή της καταγραφής τους). Σε χρόνια μεταγενέστερα, στην επανάσταση της Θεσσαλίας του 1878, μία ομάδα εθελοντών, ο Ιερός Λόχος (επειδή προέρχονταν από τη Βοιωτία) δίνει κάποιες μικρές αφιμαχίες. «Μετά το τέλος εκάστης μάχης», αφηγείται ο Παναγιώτης Πολίτης (επίσης εθελοντής, αδελφός του λαογράφου), «συνήθιζον να ψάλλωσι τα εν αυτή κατορθώματα του σώματός των· το όσμη της εν Πλατάνω μάχης δεν είχεν έτι περατωθεί, και ημείς έσχομεν την ευτυχίαν να παρευρεθώμεν εις την διόρθωσιν. Εν τινι ευρυχώρῳ δωματίῳ, εις δύο οι ιερολοχίται διηρημένοι προσεπάθουν, διά της φαντασίας των συμπληρύντες την γενναιότητά των, να κατασκευάσωσι το τραγούδι των»...

“Ένα μπαριάκι ξέβγαينه απ’ της Ξυνιάς τα μέρη

Ελαμψ’ ο κάμπος τ’ Αρμυρού, τα-ράχθηκε τ’ ασκέρι...”

»Αξιοσημείωτος προς τούτοις είναι η προς αλλήλους των ιερολοχιτών αβρότης, ήτις προσέθετεν ως

επωδήν, εις το τέλος εκάστου στίχου, το όνομα του ετέρου των δύο μόνον Βοιωτάρχων, Πετούση ή Μπέλλου· διότι αι τέσσαρες συλλαβαί του ονόματος του τρίτου Βοιωτάρχου κατέστρεφαν εντελώς τον ρυθμόν και την αρμονίαν του άσματος· ώστε ο ατυχής Κουκούλιζας εκινδύνευε να λησμονηθεί, διότι δεν είχε την ευτυχίαν να είναι τρισύλλαβος».

Καθώς διαθέτουμε ελάχιστες πληροφορίες για το τραγούδι στα λημέρια, είμαστε υποχρεωμένοι να ξεζουμίζουμε τις ελάχιστες. Με κάποια ειρωνική απόσταση –ο Πολίτης μπορεί να σεβόταν την «εθνοπρεπή όντως συνήθεια» των «κλέφτικων ασμάτων», δεν έπαυε όμως να είναι φοιτητής της νομικής– παρατηρεί ότι συμπλήρωναν, παραφούσκωναν μ' άλλα λόγια, τη γενναιότητά τους με τη φαντασία. Αν το δεδομένο ετούτο το συνδυάσουμε με τους δύο τυπικά προοιμιακούς στίχους που συγκράτησε η μνήμη του, με την επισημάνση ότι αναφέρονται μονάχα όσα ονόματα προσαρμόζονται στο μέτρο, καθώς και με την πληροφορία των δύο ημιχορίων που «διορθώνουν» τα όσα είχαν προκύψει την προηγούμενη νύχτα, βρισκόμαστε στην περιγραφή της γένεσης ενός «επικού», αφηγηματικού δηλαδή τραγουδιού (γι' αυτό και η ομοιοκαταληξία: επιρροή των αφηγηματικών ριμάδων). Τα όποια γεγονότα περιγράφονται και ταυτόχρονα υποτάσσονται στους μορφολογικούς κανόνες και στη μυθοποιητική διαδικασία. Ενα μεγάλο μέρος του υλικού προϋπάρχει, άλλοτε ως στίχος, εδώ ως ημιστίχιο («ένα μπαριάκι...»), πολύ συχνά ως μοτίβο σύντομο ή εκτεταμένο, και παράλληλα η «ποιητική» τάση της γλώσσας που αναφέραμε στην αρχή αρχή διευκόλυνε πολύ τη σύνθεση.

Διάδοση και καθιέρωση

Τέτοια περιγραφικά, επικά τραγούδια γνωρίζουμε ελάχιστα από το κλέφτικο περιβάλλον· κάπως περισσότερα είναι όσα προέρχονται από την Επανάσταση. Διόλου περίεργο· μόλις απομακρυνθούμε από το άμεσο γενετικό περιβάλλον, από την κλέφτικη ομάδα ή την αυλή του καπετάνου, το ενδιαφέρον για περιστασιακά γεγονότα μειώνεται δραστηρικά· πρόκειται για θνησιγενή τραγούδια. Αντίθετα εκείνα που περιγράφουν τον θάνατο ενός καπετάνου, πολύ περισσότερο αν η ζωή και η δράση του είχαν προκαλέσει τη φήμη και τη δόξα, αναπαράγονται εύκολα, καθώς συγκινούν ευρύτερα στρώματα. Όλες οι κλέφτικες ομάδες θα θρήνησαν το χαμό του Λιάκου, του Κατσαντώνη, την καταστροφή των Λαζαίων· η ίδια μοίρα τούς περίμενε, και, ιδίως στα αλχημειοκρατικά χρόνια, η αίσθηση της αλληλεγγύης μεταξύ τους θα είχε ενταθεί. Το ίδιο μπορεί να συμβαίνει και για μερικά εντυπωσιακά κατορθώματα, όπως εκείνο του Νικοτσάρα· αλλά εδώ, στη διάδοση και στην καθιέρωση, υποψιάζομαι ότι παρεμβαίνει και ένας παράγων ποιητικής.

«Το καραούλι», πίνακας του Θ. Βρυζάκη. Συλλογή Κουτλίδη, Εθνική Πινακοθήκη. Το καραούλι, η σκοπιά, είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τη ζωή των κλεφτών, που όφειλαν να βρίσκονται σε συνεχή επιφυλακή για τον κίνδυνο των δικτών τους και οι αναφορές σε αυτό είναι συχνές στα κλέφτικα τραγούδια, όταν διεκτραγωδούνται οι σκληρές συνθήκες της ζωής του κλέφτη.

Ο Κατσαντώνης κάτω από τον «Μέγα πλάτανο» στο λημέρι του, διασκεδάζει παίζοντας ταμπουρά, σε συνεχή, ωστόσο επαγρύπνηση, με το όπλο έτοιμο στα πόδια του. Παραστατική λεπτομέρεια τοιχογραφίας του Θεόφιλου, των αρχών του αιώνα μας. Το «αφελές» ύφος του λαϊκού ζωγράφου παρακάμπτει με ενστικτώδη άνεση τον πειρασμό της συμβολοποίησης του ήρωα και αποδίδει χωρίς προσπάθεια την πολύ ανθρώπινη στιγμή, που, όπως προδίδει ανάλογα και η ποιητικότητα του κλέφτικου τραγουδιού, δεν ήταν εξαίρεση και παραφωνία μέσα στις πραγματικά άγριες συνθήκες της ζωής των εκτός νόμου (Μουσείο Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης, Αθήνα).

Από τα πιο διαδεδομένα τραγούδια στα αμέσως προεπαναστατικά χρόνια (για παλαιότερες εποχές δεν έχουμε καμιά πληροφορία) ήταν εκείνο των Λαζαίων. Μεγάλη οικογένεια, με ιστορία, μεγάλη κι η καταστροφή τους: γενικός ξεκληρισμός (το 1813). Οι περισσότερες παραλλαγές έχουν γύρω στους 20 ή και λιγότερους στίχους· μας σώθηκε ωστόσο μία καταγραφή, πιθανότατα από πολύ καλό πληροφορητή, που και αρκετά μεγαλύτερη είναι και ατεχνότερη.

Βρίσκεται μάλιστα, παρά το θρηνικό της χαρακτήρα, κοντύτερα στην αφηγηματική ποίηση, δηλαδή περιγράφει και δεν δραματοποιεί το περιστατικό. Συγγενική παραλλαγή δεν ξέρω· μπορούμε λοιπόν να υποθέσουμε πως όσο περισσότερο συντέμνεται, όσο αποκτά δραματική μορφή, τόσο περισσότερο διαδίδεται ένα τραγούδι. Κι εδώ ξεφεύγουμε προφανώς από το στενό κλέφτικο περιβάλλον και περνάμε είτε στους «στραβούς με τις λύρες» (όπως ονομάζει τους περιφερόμενους τραγουδιστές ο Κολοκοτρώνης) είτε στον γυναικείο πληθυσμό, που μπολιάζει τα τραγούδια με τον ελεγειακό τόνο των μοιρολογιών (σύμφωνα με μια θεωρία που διατύπωσε εδώ και πολλά χρόνια ο Μάριο Βίττι).

Ταυτόχρονα όμως ξεφεύγουμε και από το θέμα μας και ανοιγόμαστε στον ευρύτερο χώρο της δημιουργίας (και αναδημιουργίας) της προφορικής λογοτεχνίας.

«Μον' θέλω κλέφτες διά σπαθί...»

Αρματα και στολίσματα, η περηφάνεια του απροσκύνητου κλέφτη

Του **Κωνσταντίνου Γ. Γκότση**

Διευθύνων/δρ Ιστορίας
Παν/μίου Paris I της Γαλλίας

ΣΤΑ ΚΛΕΦΤΙΚΑ τραγούδια εγγράφονται αντιλήψεις για τις φυσικές ικανότητες και δραστηριότητες του ανθρώπινου σώματος, για τα άρματα και τα στολίσματα, για τις ηλικίες. Οι αναφορές σχετικά με τα χαρακτηριστικά του σώματος ακόμη και του προσώπου είναι πολύ λίγες. Λιγοστές επίσης είναι οι αναφορές οι σχετικές με τις χειρονομίες και τη στάση του σώματος.

Πρωταρχικά, το σώμα του κλέφτη και του αρματολού, παρουσιάζεται ως σώμα αρματωμένο. Το σώμα υπάρχει μαζί και μέσω των αρμάτων και κατά δεύτερο λόγο των στολιδιών. Συνοδεύουν τον κλέφτη και τον αρματολό σε όλες τις δραστηριότητες της ζωής του, πολεμικές και ειρηνικές.

Σε αρκετά τραγούδια εκφράζεται αυτή η αντίληψη. Σε ένα από αυτά ο καπετάνιος απευθύνεται στα άρματά του, σαν να ήταν έμψυχα:

«Ατός του τούδε τ' όνειρο ο καπετάν
Ρομφέης.
Ουδ' έτρωγε, ούδ' έπινε, ουδέ χαρο-
κοπάει,
μόν' τ' άρματά του τήραε, στέκει και
τα ρωτάει·
— Ντουφέκι μου περήφανο, σπαθί
μου πέρα-πέρα,
σαράντα χρόνους έκαμα αρματολός
και κλέφτης,
το χέρι μου προσκέφαλο και το σπα-
θί μου στρώμα,
και το ντουφέκι στο πλευρό όσο να
ξημερώση·
ατός μου τούδα τ' όνειρο, καλά θε να
πεθάνω»
(Αλ. Πολίτης, Κλέφτικα, αρ. 43)

Σε άλλο τραγούδι, το μικρό κλε-

Παλικάρι της Σελλαΐδας – αρματολός περιοχής της Ηπείρου κοντά στα όρια με την Αιτωλοακαρνανία. Επιχρωματισμένο σχέδιο του L. Dupré. Ο πολεμιστής εικονίζεται με τον πρέποντα στολισμό και τα άρματά του: πιστόλες στο σελάχι της μέσης, σπάθα κρεμασμένη στο πλευρό, χρυσοπλούμιστο γελέκο-θώρακα (Luis Dupre, «Ταξίδι στην Αθήνα και την Κωνσταντινούπολη», ελλ. εκδ. «Ολκός», Αθήνα 1994).

Εμπροσθογεμές τουφέκι με επίχρυσο διάκοσμο και πλάκες ελεφαντοκόκαλο. Ανήκε στον Νικόλαο Πετιμεζά (1790-1865), γιο του διάσημου κλεφταρματολού Θανάση Πετιμεζά (1752-1804). Γιαταγάνι με επίχρυση ασημένια θήκη με έκτυπο διάκοσμο, του Σουλιώτη οπλαρχηγού Φώτου Τζαβέλλα (1770-1809), που διακρίθηκε στους ηρωικούς αγώνες (1800-1802) των Σουλιωτών κατά του φοβερού Αλή πασά των Ιωαννίνων (Μουσείο Μπενάκη).

φτόπουλο απευθύνεται στο σπαθί του και του τάζει ασημίωμα:

«Σπαθάκι μου περήφανο, τουφέκι
καρυοφύλλι,
πολλές βολές μ' εγλύτωσης και τώρα
τούτην ώρα.
Να σ' ασημώσω, βρε σπαθί, να σε μα-
λαματώσω».
(Παπαζαφειρόπουλος, σελ. 100)

Ο κλέφτης όχι απλώς συνδιαλέγε-ται με τα άρματά του, αλλά και μόνο σε αυτά υποκλίνεται:

«Όσο είναι ο Λιάκος ζωντανός, πασ-
σιά δεν προσκυνάει
πασσιά χει ο Λιάκος το σπαθί, βεζύρι
το ντουφέκι».
(Haxthausen, σελ. 58)

Τόσο ο καπετάν Ρομφέης όσο και το μικρό κλεφτόπουλο δεν αναφέρο-νται στην αλληλεγγύη και αποτελε-σματικότητα της ομάδας τους, ούτε στη φυσική τους δύναμη, αλλά απο-κλειστικά στην ιδιαίτερη σχέση με τα άρματά τους. Στα κλέφτικα τραγού-δια άλλωστε, δεν υπάρχουν μονομα-χίες σώμα με σώμα, αλλά μόνο ένο-πλες.

Οι παρεκκλίσεις από την παραπά-νω αντίληψη περί αρματωμένου σώ-ματος τιμωρούνται, ενώ οι κλέφτες που αιχμαλωτίζονται εγκαλούνται γιατί τους αφαίρεσαν τα άρματά τους και τα στολίσματα τους.

Ετσι, στο τραγούδι που ακολουθεί, όταν ο καπετάνιος εκφράζει την επι-θυμία του να παντρευτεί μια κοντού-λα, την οποία μάλιστα σκοπεύει να ντύσει «στο φλουρί και στο μαργαρι-τάρι», τα παλληκάρια του θα αντι-δράσουν βίαια, φονεύοντάς τον:

«... Τα παλληκάρια τ' άκουσαν, πολύ
τους κακοφάνη
τρεις ντουφεκιές του δώσανε, τες
τρεις φαρμακωμένες.
—Βαρείτε τον τον κερατά, βαρείτε
τον τον πούστη.
Από μας πήρε τα φλουριά να πα-
ντρευτεί τη ρούσα
η ρούσα είναι πιστολιά, και το σπαθί
κοντούλα».

[Α. Πολίτης, Κλέφτικα, αρ. 52
(=Fauriel τομ. 2, σελ. 330)]

Στο γνωστό τραγούδι του «Κί-τσου», ο τελευταίος έχει συλληφθεί και τον πηγαίνουν να τον κρεμά-σουν:

«...Κ' ολοξοπίσω πήγαινε, η μαύρη
του μανούλα,
μοιρολογούσε κι έλεγε, μοιρολογά
και λέει
— Κίτσο μου, που είναι τ' άρματα, τα
έρημα τσαπράζια;
— Μάνα λωλή, μάνα τρελή, μάνα ξε-
μυαλισμένη,
Δεν κλαις τα μαύρα νιάτα μου, και
την παλληκαριά μου
Μον' κλαις τα 'ρμα, τα έ-
ρμα τσαπράζια...»

[Α. Πολίτης, Κλέφτικα, αρ. 12
(=Fauriel τομ. 1, σελ. 98)]

Η μάνα του Κίτσου και, μέσα από αυτήν, η κοινωνία των κλεφτών, δεν ανέχεται την αιχμαλωσία του κλέφτη και την αφαίρεση των αρμάτων του από τους αντιπάλους του. Το ίδιο και ο καπετάνιος, που σε κάποιο άλλο τραγούδι², ζητάει από τα παλικάρια του να του πάρουν τα άρματα, τα στολίδια του και το κεφάλι του, για να μην πέσουν στα χέρια των Τούρκων.

Οι επιχειρήσεις του κλέφτικου απαιτούν ικανότητα στον χειρισμό των όπλων, αποφασιστικότητα στη χρήση τους, φυσική αντοχή και ταχύτητα για άμεσες και αποτελεσματικές επεμβάσεις. Στα παλληκάρια του, ο καπετάν Νάννος (Γιάννης) «ολημερίς τους δίδαχνε κι ολονυχτίς τους λέγει»:

«...Δε θέλω κλέφτες δια τραγιά, κλέφτες δια τα κριάρια,
Μον' θέλω κλέφτες δια σπαθί, κλέφτες δια το τουφέκι
Τριών μερών περπατησιάν να πάμεν
εις μίαν νύκτα...».
(Haxthausen, σελ. 88 ΧΛΙΒ)

Ηλικία

Στις διάφορες παραλλαγές του γνωστού τραγουδιού «σαράντα παλληκάρια»³, ο γέρος προτείνει να πάρουν οι κλέφτες μαζί τους το μικρότερο γιο του, γιατί αυτός πια δεν μπορεί. Ο γιος του έχει, ως νέος, ενέργεια και ταχύτητα («λαγού πηλάλα», «λαγού ποδάρι»), γνώση του χώρου (ξέρει «τα μονοπάτια που περνούσαμε», «τα λημέργια που λημεργιάζαμε», «τις κρύες βρυσούλες που πέραναμε νερό»), ικανότητα στο χειρισμό των αρμάτων («που ρίχνει στο σημάδι με καλύτερα»). Αν εξαιρεθούν ελάχιστα τραγούδια, όπου οι κλέφτες συναγωνίζονται στο πέταγμα της πέτρας⁴, δεν υπάρχουν αναφορές άμεσες ή έμμεσες στη φυσική δύναμη του σώματος. Ακόμη και οι ηλικίες συσχετίζονται και προσδιορίζονται στα κλέφτικα τραγούδια με βάση την ικανότητα να φέρει κανείς άρματα και να γνωρίζει το χειρισμό τους.

Έτσι, σε δύο τραγούδια, ο καπετάνιος πεθαίνοντας ζητάει από τα παλληκάρια του να προστατέψουν το μικρό γιό του:

«...Παρακαλώ τη συντροφιά κι' όλα τα παλληκάρια,...
να μου κυττάζουν το παιδί, το μαύρο το Δημήτρι
που 'ναι μικρό κι' ανήλικο, κι από κλεφτιά δε ξέρει!»
(Μανούσος, σελ. 79)

«Ελα Φοντύλη μ' αδελφέ και πρώτο παλικάρι...
σ' αφήνω διάτα το παιδί, το μικροχαϊδεμένο,
τι 'ναι μικρό κι ανήξερο, τ' άρματα δε γνωρίζει»
[(Α. Πολίτης, αρ. 14, (=Μπάρτα σελ. 130)]

Τα μικρά παιδιά, λόγω ηλικίας και σωματικής διάπλασης δε γνωρίζουν, ούτε μπορούν να χειρίζονται τα άρματα. Το πέραςμα στην κατηγορία των νέων γίνεται με την πλήρωση των προϋποθέσεων αυτών. Τα «παλληκάρια» τα «παιδιά» τα «κλε-

Συνέχεια στην 22η σελίδα

Ελληνόπουλο υπερασπίζεται τον πληγωμένο πατέρα του (1827), ελαιογραφία του Ολλανδού ζωγράφου Αρυ Σέφερ. Το παιδί, μέσα στη φωτιά της μάχης, ανδρώνεται και εξυψώνεται σε σύμβολο της υπεράσπισης των προγόνων και της ελευθερίας (Μουσείο Μπενάκη).

Αριστερά, επίχρυση παλάσκα με παράσταση της αναγεννημένης Ελλάδας - Αθήνας. Ανήκε στον Αλεξάκη Βλαχόπουλο, γόνο κλεφταρματολικής οικογένειας της περιοχής Βλοχού και Βραχωρίου (Αγρινίου), από τους πρωτοστάτες του ξεσηκωμού της Δυτ. Στερεάς το Μάιο του 1821. Δεξιά, ασημοκαπνισμένη παλάσκα με έκτυπο διάκοσμο, από τα άρματα του Γεωργίου Κυριαζή, συναγωνιστή του Γεωργίου Δυοβουνιώτη, κλεφταρματολού και, μετεπαναστατικά, στρατηγού (Μουσείο Μπενάκη).

Λαβωμένος αγωνιστής παραδίδει στο γιο του το σπαθί του, σύμβολο τιμής και καθήκοντος, αλλά και του αρματολικού αξιώματος (πηγή: «Πανόραμα της Ελληνικής Επανάστασης», εκδ. «Κ. Κουμουνδουρέα»).

Συνέχεια από την 21η σελίδα
φτόπουλα» (όροι ουσιαστικά συνώνυμοι στα κλέφτικα τραγούδια) γνωρίζουν τη χρήση των αρμάτων, έχουν φυσική αντοχή και ταχύτητα, σωματικές δυνάμεις, ικανότητα όρασης, κ.λπ. Τέλος, το γήρας συσχετίζεται με την εξασθένηση των σωματικών δυνάμεων.

Χειρονομίες, στάσεις

Οι αναφορές στις χειρονομίες και στάσεις του σώματος, περιστρέφονται γύρω από την αντίθεση των ανυπότακτων από τη μια και των προσκυνημένων από την άλλη. Εξιδανικεύεται το μοντέλο

του ανυπότακτου καπετάνιου ή κλέφτη, όπως η περίπτωση του «Λιάκου». Ο ανυπότακτος καπετάνιος έχει «πολλά ασημία», άρματα και «περηφάνεια»⁵, ενώ στα Κολοκοτρωναίικα τραγούδια⁶ δεν καταδέχεται να πατήσει στη γη. Αντίθετα, ο υποταγμένος «προσκυνάει», όπως η γυναίκα στην τελετουργία του γάμου:

«...– Εβγα, Γιώργη, προσκύνα μας και δώσε τ' άρματά σου
– Μουρτάτη, πώς με πέρασες, να βγω να προσκυνήσω;
Εγώ δεν είμαι νιόνυφη, να βγω να προσκυνήσω
εγώ είμαι ο Γιώργης του Γιαννιά

του πρώτου καπετάνιου,...»
(Ακαδημία Αθηνών σελ. 231)

Ενδειξη επίσης υποταγής είναι το χειροφίλημα:

«... Πολλά τα έτη μπουλούμπαση –
καλώς το Χρόνη που 'ρθε
πώς τα χεις Χρόνη μ' τα παιδιά, τα
μαύρα παλληκάρια;
– Σε προσκυνούν μπουλούμπαση,
και σου φιλούν το χέρι...»
(Αλ. Πολίτης, αρ. 33)

Το αρματωμένο σώμα του εν ενεργεία καπετάνιου, είναι βαρυστολισμένο με πλήθος ασημία και χρυσοκέντητα γελέκια, σύμβολα

της θέσης του στην ιεραρχία της ομάδας:

«Λάζε μου τι δε φαίνεσαι τούτο το
καλοκαίρι
να περπατείς αρματολός το μαύρο
καβαλάρης
Να λάμπουν τα τσαπράζια σου, τα
φλωροκαπνισμένα
Δώδεκ' αράδες τα κουμπιά στα
ρούχινα γελέκια
Νάχης και στο σπαθάκι σου χού-
φτα μαλαγματένια
Να κρούη ο ήλιος την αυγήν, να
κρούη το μεσημέρι...»
[Passow LIX (=Kind)]

Φυσικά χαρακτηριστικά

Ελάχιστα αναφέρονται στα «φυσικά» χαρακτηριστικά του σώματος. Στα λίγα παραδείγματα που υπάρχουν, το μαύρο τσιγκελωτό μουστάκι έχει την τιμητική του, ως στοιχείο ανδρισμού. Επίσης συναντάμε αναφορές στα «γραμμένα φρύδια», στους «άσπρους λαιμούς», στα μαύρα μακριά μαλλιά (τσιαμπάδες), στα «όμορφα κεφάλια»:

«Οι κλέφτες μπαρμπερίζονται και
στρίβουν το μουστάκι
κ' ένας τον άλλον έλεε, κ' ένας τον
άλλο λέει!
— Μόρφα κεφάλια πόχουμε και
μαύρα 'ν' τα μαλλιά μας
και δεν μας πρέπει κόψιμο, μουϊδέ
και χαρμαγκιόλα,
μόνο μας πρέπει άρματα, σοφί-
λια και ντουκάδες»
(Ε. Σπανδωνίδη, σελ. 35, αρ. 59)

«Άσπρους λαιμούς που έχομεν, τα
τσιγγελιά μουστάκια
δεν πρέπει για τα Γιάννενα, πε-
σκέσι για τη Λάρ'σα»
(Τζιάτζιος, σελ. 12, αρ. 28)

«κεφάλι' όμορφα πώχομε με τους
μακρούς τσιαμπάδες»
(Χασιώτης, σελ. 91, αρ. 1)

Όπως παρατηρούμε, όλες οι αναφορές αφορούν σε χαρακτηριστικά του προσώπου – κεφαλιού. Δεν υπάρχουν αναφορές για το ύψος (κοντός-ψηλός, κ.λπ.), για την κορμοστασιά (π.χ. λιγνός) για τη σωματική διάπλαση. Κυριαρχεί, όπως και στο γυναικείο σώμα, η αντίθεση του μαύρου με το άσπρο (μαύρα μαλλιά – μαύρα φρύδια / άσπροι λαιμοί), αν και βεβαίως το άσπρο εδώ κατέχει περιθωριακή θέση, ενώ στο γυναικείο σώμα είναι πρωταρχικής συμβολικής σημασίας.

Σημειώσεις: 1. Εντύπωση διαπραγμάτευση του θέματος αυτού στη διδακτορική διατριβή του υπογράφοντος με τίτλο: «Les représentations du corps humain dans la société traditionnelle grecque: chansons populaires, proverbes, rites». Πανεπιστήμιο Paris I, Δεκέμβριος 1987, σελ. 131–213.
2. Fauriel, τομ. II, σελ. 316.
3. Βλ. ενδεικτικά τις παραλλαγές: Χασιώτης, σελ. 93, αρ. 5. Passow cix. Αελέκος, Ανθολογία, σελ. 42. Αραβαντινός, σελ. 113.
4. Βλ. το τραγούδι του «Γιαννιά» (Ακαδημία Αθηνών, σελ. 230–231) της «Διαμάντων» (Αλ. Πολίτης, σελ. 123, αρ. 53).
5. Βλ. το τραγούδι του «Δήμου» (Fauriel, τομ. I, σελ. 44) του «Λάζου» (Passow LIX) του «Σύρου» (Passow LXXV).
6. Λάσκαρης, σελ. 490–491. Λαογραφία τομ. 5, σελ. 73–74.

Ο «Λάμπρος» του Δ. Σολωμού

Ενα τολμηρό και ατελέσφορο εγχείρημα ποιητικής απομυθοποίησης της μορφής του κλέφτη

Του **Νίκου Σιδέρη**

Ψυχιάτρον – συγγραφέα

*Το έθνος πρέπει να μάθει να θεωρεί
εθνικόν, ό,τι είναι Αληθές.*

Η ΜΟΡΦΗ του Αγωνιστή διατρέχει την ποίηση του Δ. Σολωμού – από τον «Υμνο» ως την «Ελληνίδα Μητέρα»... Ιδιαίτερη ωστόσο θέση κατέχει η *αδύνατη παράσταση του κλέφτη*, που επιχειρεί να μορφοποιήσει ο ποιητής στον «Λάμπρο». Στο εγχείρημα αυτό επενδύονται μείζονα προσωπικά και συλλογικά, ψυχικά και ποιητικά διακυβεύματα και διεργασίες, προσδίδοντας στρατηγική σημασία σε ό,τι επέτυχε να εκφράσει ο ποιητής – καθώς και σε ό,τι δεν επέτυχε.

Σε πρόσφατη συζήτηση¹ ανέλυσα τη ζωή και το έργο του Δ. Σολωμού από τη σκοπιά των ψυχικών διεργασιών που συγκροτούν την υποκειμενικότητα, το αίνιγμα της ύπαρξης ενός ιστορικά προσδιορισμένου βίου και προσώπου.

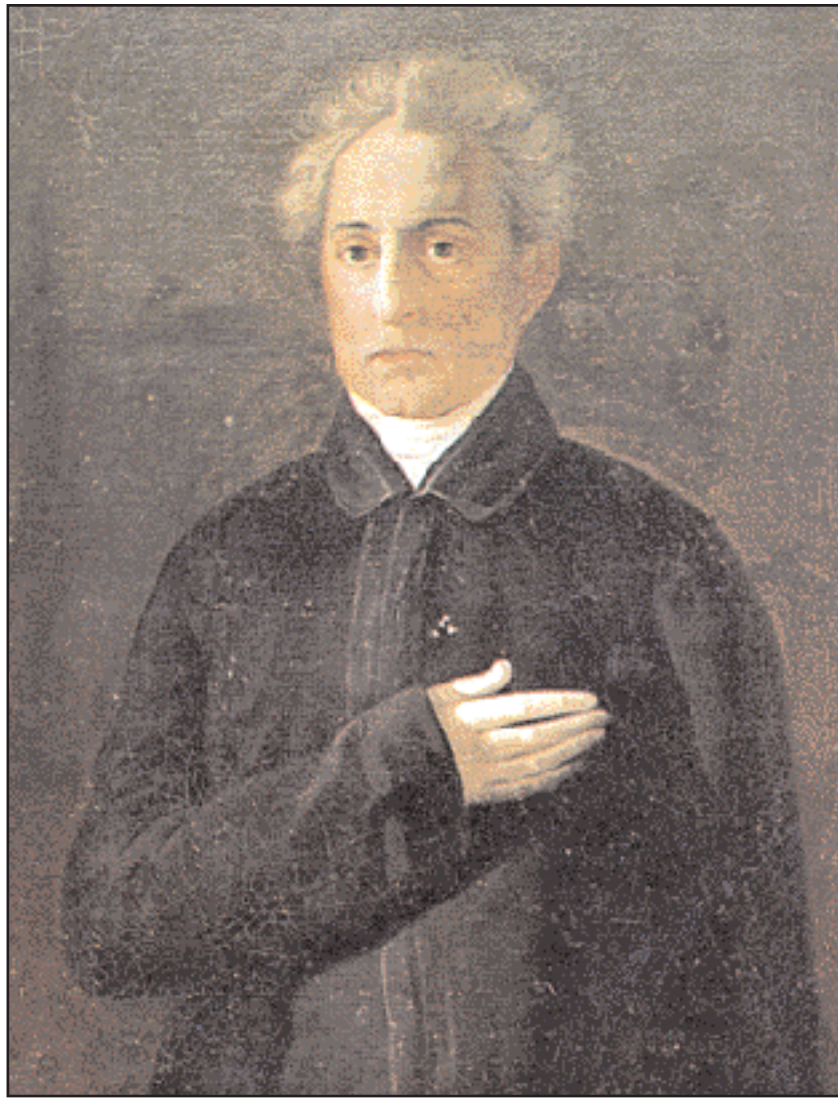
Το υποκείμενο συγκροτείται από τη συνάντηση ανθρώπου και ιστορίας, που συντελείται ως *εσωτερική* της *εμπειρίας* και *πράξη* του *υποκειμένου*, με την αλληλεπίδραση Μύθου – Ιστορίας – Βιογραφίας – Έργου – Φαντασίας. Πρωταρχικό πεδίο αλληλεπίδρασης είναι η *θεμελιακή φαντασίωση*, που αντιστοιχεί στην κατά φαντασίαν διατύπωση του προσωπικού πεπρωμένου ενός ανθρώπου (π.χ. σωτήρας, παρηγορητής, μάρτυρας, κυρίαρχος...).

Στην περίπτωση του Δ. Σολωμού, η συνάντηση της ιστορίας και ενός ατόμου γέννησε έναν κορυφαίο ποιητή που βούλιαξε στον αλκοολισμό. Ορισμένες σύντομες διασαφήσεις:

- Η *οικογενειακή μυθιστορία του ήρωα*² είναι μια προσωπική μυθολογία, που επαναπροσδιορίζει φαντασιακά τις γενεαλογικές σχέσεις και, συνεπώς, την ταυτότητα του ήρωα – κοινωνικού ή πνευματικού δημιουργού, ηγέτη ή αναμορφωτή (Μωυσής, Κύρος, Ιησούς, Οιδίπους...). Η τυπική δομή της έχει ως εξής: Ενα βρέφος (τυπικά αγόρι) γεννιέται δύσκολα, σαν απειλή για τον πατέρα. Αυτός το διώκει (απάρνηση, έκθεση, εντολή θανάτου). Το βρέφος σώζεται, φεύγει μακριά, πραγματοποιεί άθλους, επιστρέφει, διεκδικεί τη θέση του και, τελικά, επικρατεί και αναγνωρίζεται.

- Στην κοινωνική ιστορία της Επτανήσου, ιδιαίτερη θέση είχε η *ύπαρξη νόθων τέκνων*³ – δηλαδή, το πραγματικό, νομικό, φαντασιακό και συμβολικό ζήτημα της γενεαλογίας.

Ο Μύθος και η Ιστορία συναντούν τη *Βιογραφία* με φόρτιση ίσως ανυπόφορη, καθώς ο Διονύσιος Σολωμός και ο αδελφός του Δημήτριος είναι νόθα τέκνα του

Προσωπογραφία του Διονυσίου Σολωμού (1798–1857), έργο αγνώστου, στο Μουσείο Σολωμού και επιφανών Ζακυνθίων, στη Ζάκυνθο.

Κόμη Νικολάου Σολωμού και της υπηρέτριάς του Αγγελικής Νίκλη. Επιπρόσθετα, ο Διονύσιος γεννιέται το 1798, ενόσω ο πατέρας του είναι παντρεμένος με την Μαρνέτα Κάκνη – η γέννησή του, άρα, συνιστά απειλή... Παρά τη στοργή που τρέφει γι' αυτόν, ο πατέρας του δεν παντρεύεται την Αγγελική, ακόμη και μετά το θάνατο της Μαρνέτας (1799). Δεκαετής φεύγει στην Ιταλία... Εικοσαετής επιστρέφει και διεκδικεί τον τίτλο του πατέρα του... κ.λπ. Είναι φανερό ότι, όπως ήρθαν τα πράγματα, προέκυψε μία *συμπαιγνία φαντασίας και πραγματικότητας*, η οποία προαλείφει τον σπάνιας ευαισθησίας και ευφυΐας Διονύσιο για ένα μεγάλο πεπρωμένο – ταυτόχρονα όμως και για μια οριακή εμπειρία της ύπαρξης. Ειδικά ο χαρακτηρισμός, το σημαίνουν «νόθος», θα σημαδέψει όλη την πορεία του ποιητή: αγωνία και ντροπή, πολύχρονη πάλη για την αναγνώριση – απόκτηση του πατρικού τίτλου, αδελφοκτόνες διαμάχες, που συμπάρευσαν και τη μητέρα σε αντιδικία και πλήρη ρήξη με τους γιους της Διονύσιο και Δημήτριο... Η τραυματικότατη αίσθηση «*Με εμποδίζουν να ζήσω*» και η αμυντική ψυχική επεξεργασία

της αποτελούν την πρωταρχική καταβολή της θεμελιακής φαντασίωσης, που συγκροτεί και την οδύνη και το μεγαλείο του ποιητή-αλκοολικού Δ. Σολωμού. Η λεκτική διατύπωση αυτής της θεμελιακής φαντασίωσης αντιστοιχεί στη φράση «(Ανα)γέννηση ως ήρωας». Σε αυτή συνδυάζεται η πιο προσωπική φόρτιση της βιογραφίας (η αγωνία μιας γέννησης «όπως αρμόζει») και η πιο ισχυρή διατύπωση ενός προσωπικού πεπρωμένου – η επιδίωξη να *γίνει αυτός ο νόθος γιος γενάρχης-ήρωας*, ως δημιουργός-θεμελιωτής μιας νέας λογοτεχνίας μέσα από την ανάπλαση της μητρικής γλώσσας.

Ο Λάμπρος

Ο Σολωμός χαρακτηρίζει τον «Λάμπρο» «*il poema dei bastardelli*» (το ποίημα των μικρών νόθων). Ως κατασκευή της φαντασίας και ποιητική πράξη απασχολεί τον Σολωμό τουλάχιστον για μια δεκαετία⁴. Πρόκειται για την περίοδο, όπου η οικογενειακή ιστορία αποκτά υπόσταση αρχαίας τραγωδίας: Διαμάχη αρχικά με τον Δημήτριο και απαρχή της αδελφοκτόνας δίκης «περί γενεαλογίας», που αντιπαραθέτει τα πρώτα

δύο «φυσικά» τέκνα (Διονύσιο και Δημήτριο) σε ένα ακόμη διαφιλονικούμενης πατρότητας τέκνο (τον Ιωάννη) και στην ίδια τη μητέρα τους, που παίρνει το μέρος του τελευταίου.

Η υπόθεση: Ο Λάμπρος αποπλανά τη δεκαπεντάχρονη Μαρία. Συζούν αστεφάνωτοι 15 χρόνια. Γεννιούνται τρία αγόρια και μια κόρη, που αφήνονται στο ορφανοδοχείο. Ο Λάμπρος «*κακοήθης αλλά γενναίος ψυχος άνδρας*», πολεμά τον Αλή-Πασά. (Ιδιαίτερη αξία στο σχεδιασμό του έργου έχει η σκηνή όπου ο Λάμπρος «*ενθουσιάζει τους συντρόφους του*». Αυτή η σκηνή δεν θα γραφτεί ποτέ). Συναντά την κόρη του και, δίχως να ξέρει ποια είναι, την αποπλανά. Η αιμομιξία αποκαλύπτεται: η κόρη πέφτει και πνίγεται: και η Μαρία τρελαίνεται. Ο Λάμπρος, ολομόναχος, με εφιαλτικές τύψεις, «*εξεψύχησε με το στόμα ολάνοιχτο, όχι εις την ανάπαυσι του Κυρίου*» (ή, σε παραλλαγή, πέφτει και αυτός και πνίγεται). Τελικά, και η Μαρία πέφτει και πνίγεται.

Η έκβαση του εγχειρήματος είναι αμφίσημη: Ενα μέρος του είναι το πρώτο, μετά τον «Υμνο», μεγάλο έργο, που δημοσίευσε ο ποιητής. Όμως, ο ίδιος λέγει ότι «*Ο Λάμπρος θα μείνει Απόσπασμα*».

Κεντρική μορφή του συνθέματος, ο Λάμπρος «*κακοήθης, αλλά μεγαλόψυχος άνδρας*». Ανέντιμος, αλλά και γενναίος: δεν τηρεί τον λόγο του («*Και πικρότατα κλαίω πως είμαι δίχως / Το στεφάνι, που μώταξες, ο τοίχος*», ο εφιάλτης της Μαρίας), αλλά κατατρώχεται από τύψεις: καλεί τον Θεό να αυτοκαταστραφεί «*γιατί [τον] έχει πλάσει*», ενώ στο τέλος αυτοκαταστρέφεται ο ίδιος: άνδρας που θέλει να 'ναι «*του εαυτού του Θεός*», όμως συνθλίβεται από την απόγνωση του κόσμου, που δεν αντέχει, από τη θέση του πατέρα, να στηρίξει. Ενοχος και ήρωας ταυτόχρονα, έκπτωτος και ανυψωμένος ως τραγική μορφή, ο Λάμπρος θα ενσαρκώνει (ως πρόθεση του ποιητή) μια μικτή πατρική μορφή, που θα προκαλούσε ταυτόχρονα απέχθεια και δέος: θα αντιπροσώπευε ταυτόχρονα την ύβρι και την κάθαρση: θα ήταν έκπτωτος από τη θέση του, ως παραβάτης του λόγου και του ηθικού νόμου, αλλά ταυτόχρονα εξαυλωμένος από την καθαρτήρια φλόγα των τύψεων, που του γεννά η παράδοξα «*αυτοκίνητη*» φωνή της συνειδήσής του.

Ενας «αδύνατος» κλέφτης

Ως σύλληψη μιας τραγικής ψυχής (του ποιητή), ο «Λάμπρος» κατέχει καίρια θέση στη μακρά πορεία κατασκευής ενός υποκειμένου απαλλαγμένου από την τυραννία του σημαίνοντος «νόθος». Είναι η πρώτη ολι-

Συνέχεια στην 24η σελίδα

Συνέχεια από την 23η σελίδα

κή απόπειρα του ποιητή να κατασκευάσει μια ψυχικά αποδεκτή αναδιατύπωση της πραγματικής οικογενειακής ιστορίας με όρους οικογενειακής μυθιστορίας και ως προς τους δύο πόλους της γενεαλογίας:

● Ο πατέρας θα είναι ταυτόχρονα και ένοχος και ήρωας και νεκρός και δικαιωμένος μέσα στην τραγικότητα της ψυχικής του σύγκρουσης.

● Ως προς τα τέκνα, πάλι, το σημαίνουν «νόθο» θα αποδεικνυόταν άκυρο, ασήμαντο, μη-λειτουργικό, ακριβώς λόγω της τραγικής ανύψωσης του πραγματικού στην υπόσταση του συμβολικού πατέρα: Οι περιπέτειες της υλικής ιστορίας, η εμπλοκή της πραγματικής γενεαλογίας θα ήταν ασήμαντα συμβάματα μπρος στην εν φαντασία και λόγω διατύπωση της οικογενειακής μυθιστορίας – όπου το τίμημα του θανάτου αποκαλύπτει και σφραγίζει οριστικά, έστω και με τρόπο τραγικό, την αλήθεια της ηρωικής γενεαλογίας.

«Μάταιη αντίσταση»

Ετσι συνελήφθη από τη φαντασία του ποιητή η μορφή του Λάμπρου – ως «η γιγαντιαία, αλλά μάταιη, αντίσταση της θέλησης του ανθρώπου εις τους ηθικούς νόμους»⁵.

● Η τραυματικότητα και η αμυντική ή τραγική-δραματουργική υπέρβαση του σημαίνοντος «νόθο», με όλη τη φόρτιση που είχε προσωπικά για τον ποιητή.

● Η τραγική δραματικότητα της «άνομης ελευθερίας», που ενσαρκώνεται, ως ύβρις και νέμεσις, στη μορφή του Λάμπρου.

● Η αποτύπωση της τραυματικής οικογενειακής κατάστασης των Σολωμών: Ενας πατέρας που γνωρίζει και αποπλανά τη μητέρα που ποιητή σε ηλικία 15 ετών –όπως ο Λάμπρος και η Μαρία και την κόρη του⁶. Η ατελέσφορη διεξαγωγή ενός γάμου εικονικού, χωρίς επίπτωση στην τύχη των παιδιών – όπως συνέβη με τον Κόμη Νικόλαο Σολωμό, που παντρεύτηκε την Αγγελική Νίκη την παραμονή ακριβώς του θανάτου του, κάνοντάς την «κόμησα μιας ημέρας», χωρίς ωστόσο αυτό το «πλάσμα γάμου» να νομιμοποιεί αναδρομικά τα φυσικά του τέκνα, Διονύσιο και Δημήτριο. Η ύπαρξη τεσσάρων τέκνων (τρία αγόρα, ένα κορίτσι, όπως ακριβώς συνέβη με τον Κόμη Νικόλαο Σολωμό). Που είναι όμως, στο ποίημα, όλα εξώγαμα και έκθετα: Εδώ η διπλά τραυματική οικογενειακή πραγματικότητα (δύο παιδιά «φυσικά»-νόθα, δύο «λεγκτίτιμα»-νόμιμα) μετασχηματίζεται, κατά τρόπο εμφανώς αμυντικό, έτσι ώστε η πληγή που φέρεται από το σημαίνον «νόθο» να μην αφορά (όπως στην πραγματικότητα) μόνο τα δύο από τα τέσσερα παιδιά, αλλά και τα τέσσερα. Προφανώς, αν «Όλοι είναι νόθοι» («Οχι μόνο εγώ»), τότε η δυσμενής ιδιαιτερότητα διαχέεται και τελικά διαλύεται μες στην αδιαφοροποίητη καθολικότητα του σημαίνοντος «νόθο». Το οποίο έτσι ακυρώνεται, τουλάχιστον ως τραυματικός προσδιορισμός: Αφού προσδιορίζει γενικά τους πάντες, δεν προσδιορίζει ειδικά κανέναν – όπερ έδει δείξαι.

Ελληνας πολεμιστής, υδατογραφία του Luigi Lipparini. Συλλογή Ν. Δικαίου. Πινακοθήκη της Αρχιεπισκοπής Κύπρου.

κά κανέναν – όπερ έδει δείξαι.

● Η ποιητική επεξεργασία ενός επώδυνου κοινωνικού ιστορικού ζητήματος της εποχής – των νόθων. Γύρω από το οποίο μάλιστα συγκρούονται και δύο μεγάλες πολιτικές κουλτούρες. Η επαναστατική-δημοκρατική γαλλική κουλτούρα, που διακηρύσσει τη νομική εξίσωση των τέκνων (μια μορφή λειτουργικής ακύρωσης του σημαίνοντος «νόθο») και η συντηρητική-αριστοκρατική ενετική παράδοση, που διαιωνίζει την ανισότητα.

● Μια τολμηρότατη λυρική-δραματική ανακατεργασία του σημαίνοντος «αγωνιστής της ελευθερίας», που ενσαρκώνεται παραδειγματικά στην παράσταση του «κλέφτη». Οντως, ο Σολωμός συλλαμβάνει τον «Λάμπρο» σε στιγμές όπου η επανάσταση των Ελλήνων δοκιμάζεται – όπου η εξιδανίκευση των μαχομένων Ελλήνων είναι και πολιτικο-ιδεολογική αναγκαιότητα, και, εν μέρει, ιστορική πραγματικότητα (βλέπε το κίνημα του φιλελληνισμού) και όπου, τέλος πάντων, ο ίδιος ο Σολωμός λειτουργεί ως εθνικός ποιητής κυρίως μετά από την εξιδανικευμένη απεικόνιση, στον «Ύμνο», γενικά των Ελλήνων και, ειδικότερα, της γενεαλογίας των αγωνιστών:

Ω τριακόσιοι! σηκωθείτε
και ξανάλθετε σ' εμάς
τα παιδιά σας θέλ' ιδήτε
πόσο μοιάζουνε με σας.

Και όμως, σ' αυτές τις στιγμές και με τη λογική των περιστάσεων και με τις ορίζουσες της δικής μου φή-

μης ερχόμενος σε σύγκρουση, ο Σολωμός αποτολμά κάτι απόκοτο: Την απεικόνιση του κλέφτη με τη μορφή του κακοήθους ήρωα. Όσο κι αν είναι φανερό η επίπτωση των ψυχικών συγκρούσεων, εμπλοκών και αναγκών του ανθρώπου Διονυσίου Σολωμού, γεννά το δέος, η τόλμη αυτής της χειρονομίας του ποιητή Διονυσίου Σολωμού – αφού η ανάδειξη της «σκοτεινής πλευράς», η απομυθοποίηση της μορφής του κλέφτη, αγγίζει ίσως την περιοχή της ύβρεως⁷.

Ιερά και όσια

Γνωρίζουμε την τύχη του ποιητικού αυτού εγχειρήματος: Ο «Λάμπρος» έμεινε Απόσπασμα. Η υποδοχή του, εκτός Επτανήσου, δεν υπήρξε ιδιαίτερα θερμή⁸. Και η τότε συνεισφορά του στη φήμη του ποιητή συζητήσιμη. Οι λόγοι ήδη φαίνονται επαρκώς σαφείς: Ο κλέφτης ως κακοήθης ήρωας είναι μια αδύνατη κατασκευή – τουλάχιστον για τον Σολωμό, στην εποχή εκείνη. Το εγχείρημα θίγει ιερά και όσια (αγιογραφική μυθοποίηση των αγωνιστών), καθεστηκυία τάξη (την νομοθετική πολιτική των άγγλων προστατών, που, αν και δεν επιλύουν νομικά το ζήτημα των νόθων, ωστόσο είναι φίλοι των Σολωμών), το φαναριώτικο κατεστημένο του συναφιού (Σούτσης, Ραγκαβήδες...), χαίνουσες οικογενειακές πληγές (αδελφοκτόνες διαμάχες γύρω από τη γενεαλογία), ανυπόφορα τραύματα και ακόμη αδια-

μόρφωτες ψυχικές λύσεις ως προς το σημαίνον «νόθος» για τον ίδιο (αυτό που πέτυχε μόνο κατοπινά ο Σολωμός με όρους οικογενειακής μυθιστορίας του ήρωα). Υπό αυτές τις συνθήκες, η ποιητική ανάπτυξη της προβληματικής της «άνομης ελευθερίας» οδηγεί στο λογικο-φαντασιωτικό πόρισμα ότι το σημαίνον «νόθο» είναι ασύμβατο και ασυμβίβαστο με τη ζωή. Πράγματι, στον «Λάμπρο» τελικά, όλοι είναι νεκροί. Γονείς, παιδιά, αθώοι, ένοχοι, κακούργοι και θύματα, ελεύθεροι και υποταγμένοι, γνώστες και αγνοούντες – όλοι. Και η ίδια η ποιητική χειρονομία μένει ανολοκλήρωτη – κυρίως γιατί, κατά τρόπο συμπτωματικά χαρακτηριστικό, ο ποιητής αδυνατεί να δώσει μορφή και υπόσταση στην ηρωική πτυχή του κακοήθους γεννήτορα: Το επεισόδιο, όπου ο Λάμπρος «ενθουσιάζει τους συντρόφους του», δεν θα γραφτεί ποτέ – ούτε αράδα. Οι εμπλοκές της φαντασίας απαγορεύουν την μετατροπή της ποιητικής πρόθεσης σε γραφή.

Σημειώσεις: 1. Η συζήτηση αυτή, με θέμα «Διονύσιος Σολωμός και Επτανησιακή πραγματικότητα», οργανώθηκε από το Κέντρο Μελετών Ιονίου στις 8-12-98.

2. Βλ. Otto Rank «Ο μύθος της γέννησης του ήρωα» (πρώτη δημοσίευση, γερμανικά, στα 1909).

3. Βλ. Δ.Χ. Καπάδοχος «Ο Σολωμός Δέσμιος του Νομικού Καθεστώτος της Εποχής του», Αθήνα 1992, καθώς και Σ. Καψάσκης, «Στοιχεία Βιογραφίας του Δ. Σολωμού», «Τυπωθήτω», Αθήνα 1998.

4. Η σύνθεση του «Λάμπρου» αρχίζει στα 1823-24. Σε επιστολή του (8-6-25) ο Σολωμός αναφέρεται σ' αυτό το ποίημα «για το οποίο αισθάνομαι ιδιαίτερη αγάπη» (μετάφρ. Α. Πολίτη). Στα 1833 επεξεργάζεται πάλι ένα μέρος («Η Δέηση της Μαρίας και το Οραμα του Λάμπρου») και το δημοσιεύει ανώνυμα στο περιοδικό Ιόνιος Ανθολογία (τεύχος Α', Ιανουάριος 1834). Βλ. σχετικά Δ. Σολωμού «Ποιήματα και Πεζά», επιμέλεια και εισαγωγές Στ. Αλεξίου «Στυγή», Αθήνα 1994.

5. Ι. Πολυλάς «Προλεγόμενα», σελ. λ.

6. «Μαρία» είναι και το όνομα της κόρης σε κάποιες σημειώσεις του ποιητή. Χαρακτηριστικά, και η κόρη του Λάμπρου και της Μαρίας, δεν έχει ηλικία μεγαλύτερη των 15 χρόνων –όση η διάρκεια συμβίωσης των γονιών της.

7. Ο προσωπικός χαρακτήρας της δράσης του Λάμπρου κατά τον Αλή Πασά (εκδίχηση για τον θάνατο ενός αδελφού της Μαρίας ή δικού του), ιδίως δε η ταραχώδης, ακατάστατη προσωπική ζωή και ερωτική συμπεριφορά των κλεφτών δεν εξιδανικεύεται στον «Λάμπρο» –σε μια εποχή, ωστόσο, όπου ο Σπ. Ζαμπέλιος φανταζόταν, επικριτικότατος, ότι η ζωή των κλεφτών ήταν «μοναστική». Βλ. «Σολωμός, προλεγόμενα - κριτικά Στάη, Πολυλά, Ζαμπέλιου», επιμέλεια Α. Θ. Κίτσος - Μυλωνάς, ΕΛΙΑ, Αθήνα 1980, καθώς και Αλεξίου, όπ. παρ.ατ.

8. «Σε σχέση προς τον «Ύμνο», η απήχηση του δημοσιευμένου στην Ιόνιο Ανθολογία μέρους του «Λάμπρου» ήταν πολύ μικρή. Το ποίημα δεν ήταν «εθνικό» και η ξοφερή φιλοσοφία του («ο κακοήθης αλλά μεγαλόψυχος άντρας») ήταν ακατάληπτη για τους λογίους της κυρίως Ελλάδας που είχαν συνηθίσει στην ευτελή πατριωτική ρητορεία...» (Αλεξίου, όπ. παρ.ατ., σελ. 165). Επιπροσθέτως, ο «βανδαλισμός» (Πολυλάς), η βάνανση κακοποίηση των τιμημάτων του «Λάμπρου», που δημοσίευσε ο Κ. Α. Χαντσερής το 1841 στο βιβλίο του «Νέος ελληνικός Παρνασσός», δείχνει ότι ο Σολωμός δεν μπορεί να ήταν ακόμη γενικά αναγνωρισμένος στην εποχή αυτή – κάτι που θα τον είχε προφυλάξει απ' αυτή την κακομεταχείριση.

Παρανομία και παραλογοτεχνία

Εικόνες του ένοπλου ήρωα στο ελληνικό λαϊκό μυθιστόρημα

Του Χρήστου Α. Δερμεντζόπουλου

Διδάκτορας Κοινωνιολογίας

ΣΤΟ ΠΡΑΓΜΑΤΟΛΟΓΙΚΟ πεδίο, τα ζητήματα που αφορούν τις διακρίσεις κλέφτης, αρματολός, ληστής ή λησταντάρτης έχουν διερευνηθεί με αρκετή σαφήνεια στη σύγχρονη ελληνική ιστοριογραφία. Οι διακρίσεις, ειδικότερα, που αφορούσαν τους πολλαπλούς ρόλους του ένοπλου παράνομου στο σύνολο του ελληνικού χώρου ενδύθηκαν με τις ποιότητες της δημιουργίας ή μη ενός νέου κράτους, από τη μια, και την προσαρμογή ή όχι του άτακτου ένοπλου στοιχείου στις αναγκαιότητες και τους καταναγκασμούς των νέων αστικών θεσμών, από την άλλη. Η δημιουργία του ελληνικού κράτους, λίγα χρόνια μετά την Επανάσταση του 1821, αποτέλεσε το σημαντικότερο χρονικό όριο-αναγνώριση για το χαρακτηρισμό των ένοπλων ηρώων είτε ως κλεφτών και αρματολών είτε ως ληστών και ληστάρχων.

Οι παραπάνω διακρίσεις συναντούνται και στο σώμα της ελληνικής παραλογοτεχνίας και, ιδιαίτερα, στο λόγο των κειμένων του λαϊκού μυθιστορήματος¹. Το ελληνικό λαϊκό μυθιστόρημα με ήρωες γνωστούς ληστές, κλέφτες ή αρματολούς του 18ου, 19ου και 20ού αιώνα, εντάσσεται στο ευρύτερο ρεύμα της ονομαζόμενης παραλογοτεχνίας και, ιδιαίτερα, εντός του πλαισίου του λαϊκού αστικού μυθιστορήματος συνεχειών. Αν και ανήκει στο ευρύτερο ρεύμα της παραλογοτεχνίας και του λαϊκού μυθιστορήματος, εμφανίζει ιδιομορφίες που το καθιστούν μεταβατικό είδος μεταξύ της προηγούμενης λαϊκής-δημοτικής φιλολογικής παράδοσης και του αμιγώς λαϊκού αστικού μυθιστορήματος, το οποίο εδραιώνεται στην κυρίως Ελλάδα από το 1940 και έπειτα. Εμφανίστηκε στον ελλαδικό χώρο στις αρχές του 20ού αιώνα και διέγραψε μια εντυπωσιακή εκδοτική πορεία έως το τέλος της τέταρτης δεκαετίας. Ως ερευνητικό αντικείμενο παραμελήθηκε από την επίσημη βιβλιογραφία και τα εκπαιδευτικά ιδρύματα και, ουσιαστικά, παρέμεινε άγνωστο στον επιστημονικό χώρο. Θα περίμενε, ωστόσο, κανείς ότι στα κείμενα αυτά της λαϊκότροπης κουλτούρας οι διακρίσεις που περιγράψαμε παραπάνω ως ενδεικτικές για ένα μέρος της ελληνικής ιστοριογραφίας, θα έβρισκαν πρόσφορο έδαφος στις σελίδες των λαϊκών μυθιστορημάτων. Η ανάλυση του λόγου ωστόσο των κειμένων αυτών, καθώς και η σημειωτική εξέτασή τους, ως (αντι)κείμενα λαϊκής κουλτούρας, στον τρόπο που δομείται η αφήγησή τους, αναδεικνύουν παραμέτρους διαφορετικές.

Ετσι, στην ανάπτυξη των ιστοριών των κειμένων αυτών, είτε πρόκειται για ληστάρχους του 19ου αιώνα, πραγματικούς ή φανταστικούς, είτε για κλέφτες και αρματολούς του

Δύο χαρακτηριστικά εξώφυλλα ληστρικών μυθιστοριών του μεσοπολέμου, φιλοτεχνημένα από τον παραγωγικότερο λαϊκό καλλιτέχνη Σωτήριο Χρηστίδη (1858–1940): «Η Λεβέντισσα Μαλάμω και ο Λήσταρχος Καλαμπαλίκης» και «Οι λήσταρχοι Αρβανιτάκηδες» οι διαβόητοι αυτοουργοί της πολυθρύλητης «σφαγής του Δήλεσι», τον Απρίλιο του 1870. Το ληστρικό μυθιστόρημα, τυπικό δείγμα της λεγόμενης παραλογοτεχνίας, εμφανίστηκε στις αρχές του 20ού αιώνα και διέγραψε μια εντυπωσιακή εκδοτική πορεία ως την εκπονή του, στο τέλος της δεκαετίας του '30 («Σωτ. Χρηστίδης», εκδ. Ε.Λ.Ι.Α., Αθήνα 1993).

18ου αιώνα, είτε, τέλος, για ληστές σύγχρονους των ιστοριών που τα κείμενα αυτά παρουσιάζουν (αρχές 20ού αιώνα), η δομή της αφήγησης παραπέμπει σε ένα συγκεκριμένο, κάθε φορά, μοντέλο. Τα δρώντα πρόσωπα των ιστοριών παρουσιάζονται με τις ίδιες ιδιότητες και επιτελούν τις ίδιες, πάνω-κάτω, λειτουργίες, ανεξάρτητα από τη χωροχρονική διάσταση της ιστορίας. Είτε παρουσιάζεται ο κλέφτης Κίτσος, είτε ο λήσταρχος Νταβέλης είτε, τέλος, οι τρομεροί Τζατζάδες, όλα τα πρόσωπα λειτουργούν πάντα σε ένα συγκεκριμένο πλαίσιο δράσης και εκτελούν συγκεκριμένες ενέργειες, αν και με διαφορετική κάθε φορά σειρά. Ο ήρωας για κάποια αιτία αναγκάζεται να εξέλθει από τις κανονικότητες της έννομης κοινωνίας και να ζήσει στα βουνά ως κλέφτης, αρματολός ή ληστής. Αντιπαραβάλλει στη νόμιμη εξουσία, οθωμανική ή ελληνική, την ίδια βίαιη ένοπλη αντίδραση. Εκτελεί τις ίδιες ενέργειες-λειτουργίες, όπως: απαγωγές με σκοπό την καταβολή λύτρων, τιμωρία των πλούσιων σπιτιών, των τοκογλύφων και των σκληρών αφεντάδων, αναδιανομή του κοινωνικού πλούτου σε δικαιοσύνη με διάφορα μέσα κ.ο.κ. Βλέπουμε, δηλαδή, ότι η εξέλιξη και η πορεία της αφήγησης ακολουθεί, σε γενικές γραμμές, το μοντέλο των

δυτικών λαϊκών μυθιστορημάτων με ήρωες «υπεράνθρωπους εκδικητές» των λαϊκών προσδοκιών και αναμονών².

Τοπικές αξίες

Όμως, ο ένοπλος παράνομος ως ήρωας, στο σύμπαν του ελληνικού λαϊκού μυθιστορήματος, δεν ενεργεί στο όνομα των πανανθρώπινων αξιών της ευρύτερης κοινωνίας, όπως οι σύγχρονοι υπερήρωες της δυτικής παραλογοτεχνίας (Σούπερμαν, Μπάτμαν, Τζέιμς Μποντ κ.ά.), αλλά στο όνομα των αξιών της τοπικής αγροτικής κοινωνίας. Οποιο ρόλο και αν ενδύεται ο λαϊκός ήρωας –κλέφτης, αρματολός ή ληστής– και ανεξάρτητα από την αποδοχή ή απόρριψη από μέρους της κρατικής εξουσίας, παραμένει ένα σύμβολο για το σύνολο της επιχώριας κοινότητας και για τη διαρκή σύγκρουσή της με την απρόσωπη κεντρική εξουσία. Ο R. Williams παρατηρεί ότι «... η λαϊκή λογοτεχνία διατηρεί και παλαιότερα συστήματα αξιών, κυρίως μέσα από τις στερεότυπες συμβάσεις των ανθρώπινων χαρακτήρων»³. Διαφαίνεται, λοιπόν –κατ' αναλογία και με τις αναλύσεις του V. Propp⁴– ότι οι διάφορες παραστάσεις του ένοπλου λαϊκού ήρωα, που αποτυπώνονται στα κείμενα του ελληνικού λαϊκού μυθιστορήματος, ανάγονται, με τη

σειρά τους, ως παράγωγες, σε παλιότερες θεμελιώδεις μορφές, θέμα που αφορά την αναζήτηση των αρχετυπικών αφηρημένων παραστάσεων του λαϊκού ήρωα, όπως αποτυπώνονται στις κατά τόπους και καιρούς λαϊκές κουλτούρες του βαλκανικού, και όχι μόνο, χώρου. Η διερεύνηση ενός τέτοιου ζητήματος παραπέμπει, ουσιαστικά, στην ιστοριοκοινωνική προσέγγιση των μετασχηματισμών ενός αρχετυπικού μοντέλου, που διακινείται μέχρι τις μέρες μας. Δεν είναι τυχαίο, άλλωστε, ότι τόσο η επιβολή λογοκρισίας στο ληστρικό μυθιστόρημα⁵ όσο και η απουσία ληστών στο επίπεδο της συγχρονίας μετά τη δεκαετία του 1930, οδηγούν το «λαϊκό» μυθιστόρημα είτε στην υιοθέτηση νέων φιλολογικών ειδών-μοντέλων –όπως το αισθηματικό και το αστυνομικό– είτε στην αναπαραγωγή των μορφών του κλεφταρματολισμού, στην ίδια, πάντα, παράδοση της εικόνας του ένοπλου παράνομου, αλλά, τη φορά αυτή, αποδεκτού από την κρατική νομιμότητα. Ετσι, οι τρόποι προσαρμογής στην εκάστοτε συνάφεια ταυτίζονται με νέους μετασχηματισμούς της αρχικής δομής-μοντέλου. Η τελευταία αυταρέσκεται στην αναπαραγωγή του δεδομένου, εκ των προτέρων, λόγου της και της «ταύτισής» της με τα συναισθήματα των αναγνωστών.

Συνέχεια στην 26η σελίδα

Συνέχεια από την 25η σελίδα

Η ιστορική και πολιτισμική συνέχεια του κλεφταρματολισμού καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα και οι έντονες μνήμες από αυτόν στις αρχές του 20ού αιώνα, καθώς επίσης και η ύπαρξη και επιβίωση της ληστείας ως κοινωνικού φαινομένου έως και τα τέλη της δεκαετίας του 1920, καθιστά τους «τόπους» του ληστρικού μυθιστορήματος ιδιαίτερα «ζωντανούς» στις κοινωνικές παραστάσεις των λαϊκών ιδεολογιών. Γι' αυτό και ο υπερήρωας της λαϊκής ιδεολογίας προέρχεται, τη χρονική αυτή στιγμή (αρχές 20ού αιώνα), από τον αγροτικό κόσμο.

«Κοινωνική Ληστεία»

Στα κείμενα του λαϊκού μυθιστορήματος των δεκαετιών 1900-20, τα οποία, κυρίως, αναφέρονται σε παράνομους του προηγούμενου αιώνα, συναντάμε συχνά νύξεις περί «κοινωνικής ληστείας» –ακόμα και άμεση υπεράσπιση τέτοιου τύπου δράσης– και τη δειλή παρουσίαση της ληστείας ως μορφής «πρωτόγονης επανάστασης»⁶. Αντίθετα, σε κείμενα της δεκαετίας 1920-30, που αναφέρονται σε ήρωες ληστές της ίδιας με τα κείμενα χρονικής συγκυρίας, οι αναφορές, αν και δεν εκλείπουν εντελώς, ωστόσο, περιορίζονται στο ελάχιστο. Σε αυτή την περίπτωση οι παράνομοι εμφανίζονται πιο κοντά στις πραγματικότητες ενός ιστοριογραφικού παρά ενός μυθοποιητικού υλικού. Είναι η εποχή του δραστικού περιορισμού της ληστείας σε συγκεκριμένα χωρικά όρια και της σταθερής επικυριαρχίας της κρατικής νομιμότητας στις παραδοσιακές δομές και αξίες. Η ει-

«Ο τρομερός λήσταρχος Φώτης Γιαγκούλας», εικόνα του λαϊκού καλλιτέχνη Σωτήρη Χρηστίδη. Ο περιβόητος λήσταρχος της Θεσσαλίας και της Δυτ. Μακεδονίας, Φώτης Γιαγκούλας, σύμβολο στη λαϊκή μυθολογία, της αγριότητας αλλά και της ανυπότακτης λεβεντιάς, σκοτώθηκε το 1925, έξω από την Κατερίνη, σε μάχη με καταδιωκτικό απόσπασμα (Πηγή: «Σωτ. Χρηστίδης, εκδ. Ε.Λ.Ι.Α., Αθήνα 1993).

«...Η Αγγέλω του Παπά, ενθαρρύνουσα τον εραστήν της εις την τρομεράν εκείνην, αλλά και ιπποτικήν μονομαχίαν, εκραύγαζε: – Σε θέλω, καπετάν Ντελή... κομμάτια να μου τον κάνει τον καραβανά!...». Τόσο η εικόνα όσο και το κείμενο στο λαϊκό μυθιστόρημα, δηλώνουν σαφώς τη συμπάθεια του λαϊκού αναγνώστη προς τον εκτός νόμου, τον οποίο η κοινότητα θεωρεί σύμβολο της σύγκρουσής της με την κεντρική εξουσία (Πηγή: «Σωτ. Χρηστίδης», εκδ. Ε.Λ.Ι.Α., Αθήνα 1993).

κόνα της ληστείας, τώρα, εμφανίζεται περισσότερο καθαρή και λιγότερο διφορούμενη, περισσότερο «ιστορική» και λιγότερο μυθοπλαστική. Τέλος, στα κείμενα μετά το 1930, τα οποία αναφέρονται σε κλεφταρματολούς, παρεισδύει το στοιχείο της εθνικής ταυτότητας και της διαπάλης ενάντια στον αλλόθρησκο τούρκο. Αν και η δομική αφηγηματική συγκρότηση των κειμένων αυτών είναι κοινή, οι διαφοροποιήσεις τους αφορούν το συμπεριέχον των κειμένων και τη συνάφεια παραγωγής του λόγου τους. Ετσι, η αναφορά στις περιπέτειες ενός εκτός νόμου ήρωα, του οποίου η δράση εξελίσσεται αρκετές δεκαετίες πριν από τη συγγραφή και παρουσίαση των ιστοριών, ουσιαστικά αποκαθαίρει, νομιμοποιεί και, τελικά, μυθοποιεί τη δράση αυτή. Σε μια βαθύτερη θεώρηση αυτό σημαίνει ότι το παρελθόν χρησιμοποιείται από τη λαϊκή μνήμη με τρόπο που εξυπηρετεί τις ανάγκες των λαϊκών νοοτροπιών στη συγκεκριμένη συγχρονία. Σε αυτές τις περιπτώσεις οι «Ρομπέν των Δασών» εφευρίσκονται και κατασκευάζονται, ενώ η δράση τους αποκαθαίρεται ολοκληρωτικά από τις κακές πράξεις. Οι σημασιοδοτήσεις των λέξεων ληστής, από τη μια πλευρά, και κλέφτης ή αρματολός, από την άλλη, ενώ στην επίσημη κρατική ορολογία, αλλά και σε ένα μέρος της επίσημης ιστοριογραφίας φαίνεται να διαχωρίζονται με σαφήνεια, στη λαϊκή ιδεολογία και νοοτροπία, μέρος της οποίας αντανακλάται στις ιδεολογικές δομές του λόγου των κειμένων του λαϊκού μυθιστορήματος, συγκλίνουν σε κοινό περιεχόμενο. Η κοινότητα αναγνωρίζει, έτσι, και αγκαλιάζει τον ενσάρκωτη των δικών της αξιών. Ο ένοπλος παράνομος αντιδρά στην υπάρχουσα πραγματικότητα με τη δύναμη που του παρέχει η χρήση της βίας και, ταυτόχρονα, με την υποστήριξη, λανθάνουσα ή έκδηλη, που του παρέχει η τοπική κοινωνία. Τελικά, οι αξίες του κόσμου της παρανομίας ταυτίζονται με τις αξίες της συνολικής κοινότητας.

- Σημειώσεις:** 1. Χ. Δεμεντζόπουλος, «Το ληστρικό μυθιστόρημα στην Ελλάδα. Μύθοι, παραστάσεις, ιδεολογία», «Πλέθρον», Αθήνα 1997.
2. U. Eco, «Ο υπεράνθρωπος των μαζών», «Γνώση», Αθήνα 1998.
3. R. Williams, «Κουλτούρα και Ιστορία», Γνώση, Αθήνα, 1994, σ. 168.
4. V. Propp, «Μορφολογία του παραμυθιού», «Καρδαμίτσας», Αθήνα, 1987, σσ. 98-100.
5. Οι απαγορεύσεις και οι επεμβάσεις της κρατικής λογοκρισίας ενάντια στο ληστρικό μυθιστόρημα πραγματοποιούνται δυο φορές: α) κατά τη διάρκεια της δικτατορίας του Παγκάλου (1924-1926) και β) κατά τη διάρκεια της δικτατορίας του Ι. Μεταξά (1936-1940). Σε ό,τι αφορά την περίοδο της δικτατορίας του Παγκάλου το ληστρικό μυθιστόρημα όχι μόνο δεν περιορίστηκε –άλλωστε τη δεκαετία του 1920 βόισκεται στη μεγάλη ακμή του– αλλά αντίθετα συνέχισε την εκδοτική του επιτυχία, εφευρίσκοντας διάφορους τρόπους παράκαμψης και αποφυγής των επιβαλλόμενων απαγορεύσεων. Ετσι, πολλά κείμενα που απαγορεύτηκαν εντελώς ή λογοκρίθηκαν κυκλοφορούσαν κρυφά με παραπλανητικούς τίτλους και χρησιμοποιήθηκαν ψευδωνύμων από τους συγγραφείς ή επανακυκλοφόρησαν μετά το 1926. Βλ. Χ. Δεμεντζόπουλος, ό.π. σ.σ. 54 και 85.
6. E. Hobsbawm, «Les bandits», Maspero, Paris, 1972, σ.σ. 7-22.

Κλεφτουριά και λαϊκισμός

Ο κλεφταρματολισμός και οι μεταπελευθερωτικές ελληνικές πραγματικότητες

Του **Νίκου Κοταρίδη**

Επικ. Καθηγητής στο Πάντειο Πανεπιστήμιο,
Τμήμα Κοινωνιολογίας

ΟΙ ΚΛΕΦΤΕΣ και αρματολοί στη συλλογική συνείδηση παραπέμπουν περισσότερο στην Επανάσταση του '21 και στην κατοπινή εθνική φιλολογία, παρά στην εποχή της οθωμανικής κατάκτησης¹. Η δημιουργία του εθνικού κράτους και η σύστοιχες ιδεολογίες καθάρισαν την εικόνα. Οι πολιτικές αλλαγές και η κοινωνική κινητικότητα που ακολούθησαν την επαναστατικοποίηση της κοινωνίας, επεφύλαξαν περίοπτες θέσεις στα σύμβολα της επανάστασης, δηλαδή στα «ποδάρια που ήρθαν να κτυπήσουν τα κεφάλια» και στους «διακονιαραίους που έγιναν νοικοκυραίοι».

Ηρωες, αγωνιστές, πολεμιστές, το περίφημο «στρατιωτικό» της Επανάστασης αποκαταστάθηκε, παρά τις γκρίνιες που απόκειται στο περίφημο «Αρχείο των Αγωνιστών» και τη λαϊκιστική φιλολογία. Τα πρόσημα κοινωνικής και ηθικής μειονεξίας που τους συνόδευσαν στα χρόνια της κατάκτησης έμειναν πίσω στο οθωμανικό παρελθόν ή επιφυλάχθηκαν για τα συντρίμια της κλεφταρματολικής παράδοσης στα χρόνια του ελληνικού κράτους: ληστές, λησταντάρτες, λησταποστάτες, λητοσυμμορίτες είναι οι χαρακτηρισμοί που συνοδεύουν έκτοτε όσους βρέθηκαν στα ίχνη της παρακμής και αποδιάρθρωσης του πάλαι ποτέ λειτουργικού κλεφταρματολικού μοντέλου κοινωνικο-πολιτικής δράσης – δηλαδή αναδιάταξη των κοινωνικών ιεραρχιών και αναδιανομή του κοινωνικού πλούτου, παρέμβαση στους πολιτικούς συσχετισμούς και εγκατάσταση στους διοικητικούς μηχανισμούς, μέσω της αναγνώρισης κάποιου ως ικανού να φέρει και να χρησιμοποιεί τα όπλα, να οργανώνει και να ελέγχει ένοπλους.

Κλεφταρματολός στα χρόνια του Εικοσιένα σημαίνει τον ένοπλο που στεγάστηκε στις διαδικασίες της Επανάστασης – χωρίς αυτό να λέει πολλά πράγματα ως προς το τι σημαίνει κλεφταρματολός στα χρόνια της κατάκτησης. Και αν για έναν λαϊκιστικό εθνικισμό, όποιος πολέμησε στους Τούρκους κάτι ανάλογο θα έκανε και στο παρελθόν, για την ιστοριογραφία, που λίγο-πολύ συμπιέστηκε σε αυτό το ιδεολογικό πλαίσιο, τα πράγματα είναι περισσότερο ομιχλώδη, περίπλοκα και δυσεπίλυτα, καμιά φορά μάλιστα σκανδαλώδη. Φαίνεται ότι, υπό το βάρος κάποιου ιδεολογήματος περί συνέχειας, δεν μπορούμε ακόμα να σταθμίσουμε το γεγονός ότι το Εικοσιένα ήταν μια επανάσταση με όλη τη σημασία της λέξης. Δηλαδή ότι το Εικοσιένα, ως ιστορική δημιουργία μοναδική, κατασκευάζει τους επαναστάτες της και αυτοί επαναστατούν εναντίον του εαυτού και των δημιουρ-

Η παγίωση της εύτακτης λειτουργίας του νεοσύστατου κράτους υπήρξε διαδικασία μακρόχρονη και βασανιστική. Η Επανάσταση υπήρξε μία εκ βάθρων ανατροπή, το νεοελληνικό κράτος όφειλε να αποκοπεί από το παρελθόν. Ο φαστριασμός, οι αντιδικίες των ισχυρών, οι βλέψεις των ξένων, ο τοπικισμός έμπαιναν ισχυρό εμπόδιο σ' αυτό. Ο συμβιβασμός επιλέχτηκε συχνότατα για λύση. Τα νέα τμήματα του ελαφρού πεζικού από Μανιάτες και Ρουμελιώτες, που σχηματίστηκαν μετά την καταστολή της εξέγερσης της Μάνης το 1834, υπήρξε ένα τέτοιο κατευναστικό μέτρο. Πάνω: Ελαφρό πεζικό. Μανιάτες - Ρουμελιώτες (Εθνικό Ιστορικό Μουσείο).

γημάτων τους – αδιαλείπτως από ένα σημείο και πέρα. Πρόκειται γι' αυτήν την περίφημη ιστορία της επανάστασης μέσα στην επανάσταση².

Ας επιστρέψουμε στην κατάκτηση. Το ότι οι κλέφτες ήταν κλέφτες και οι αρματολοί ήταν αρματολοί δεν είναι και τόσο προφανές. Οι όροι αυτοί εποικίζονται και με άλλες σημασίες και αυτό δεν έγινε μονάχα λόγω της εγκαθίδρυσης ενός εθνικού κράτους. Η πολυσημία του όρου αφορά πρωτίστως τους ίδιους τους ανθρώπους μέσα στην ιστορία, τη θέση και τη δράση τους στο πλαίσιο της οθωμανικής κατάκτησης. Κατά κάποιο τρόπο κλέφτης και αρματολός πάνε μαζί. Και αυτή η συνεκφορά δεν παραπέμπει βεβαίως στη σχέση τους με τους Τούρκους, αλλά σε κάποιες κοινωνικοπολιτικές διεργασίες που συντελούνται στο πλαίσιο της κατάκτησης και, όπου κλέφτης και αρματολός προσδιορίζουν έναν κοινωνικό τύπο διάφορο, διακριτό και μάλιστα ανταγωνιστικό προς τους υπόλοιπους ραγιάδες. Αλλωστε, η «καταδίωξη των κλεφτών» δεν υπήρξε ποτέ υπόθεση των Οθωμανών μόνον, αλλά των φορέων της κατακτητικής τάξης στο σύνολό τους.

Κλεφταρματολός είναι ένας ραγιάς που, επειδή ακριβώς εξοπλίστηκε, δεν πληρώνει φόρο όπως αρμόζει σε ραγιάδες, ένας κατακτημένος που φέρει όπλα, παρά την απαγόρευση του ιερού νόμου και επιπλέον λεηλατεί, όπως αρμόζει σε κατακτητές. Με αυτήν την έννοια συνιστά ύβρι για την κατάκτηση ο ένοπλος. Είναι, δομικά και λειτουργικά, ένα α-

ντινομικό στοιχείο του συστήματος, ένας ασυμφιλίωτος αντίπαλός του.

Αλλά η θέση του δεν είναι λιγότερο σκανδαλώδης στο πλαίσιο της χριστιανικής κοινότητας. Πρόκειται για έναν ραγιά που απεκδύεται τη μοίρα του γένους και αντιστρατεύεται τη βούληση της πρόνοιας, δεν μοιράζεται τη φορολογική υποχρέωση και επιπλέον, όπως και οι αλλόθρησκοι κατακτητές, λεηλατεί τους χριστιανούς.

Είναι ένα παράδοξο καθεστώς ο κλεφταρματολός. Από τη στιγμή που εξοπλίστηκε, δηλαδή παρανόμησε έναντι της οθωμανικής τάξης και αμάρτησε έναντι της χριστιανικής (και δεν ανέχεται ούτε να αφοπλιστεί ούτε να μετανοήσει και έτσι να υπαχθεί στους όρους της «ραγιαδοσύνης»), δεν μπορεί παρά να κλέβει και να «χαλάει» μπας και αποδείξει ότι αυτός είναι άξιος να «φυλάει» τον τόπο από τους άλλους κλέφτες. Γι' αυτό παίρνει τη θέση των αρματολών, που και αυτοί με τη σειρά τους «ενδυναμώνονται» και «περπατούν φανερά», «κλέβουν» και «χαλούν» για να δείξουν ότι αυτοί είναι οι αξιότεροι να φυλάνε τον τόπο.

Αυτή όμως η εναλλαγή ενόπλων στα αρματολίκια, τη μία φορά κλέφτες και την άλλοι αρματολοί (εξ ου και ο αντινομικός όρος κλεφταρματολός) μονάχα θεωρητικά ισχύει. Στην πραγματικότητα η δραστηριότητα αυτή συστήνεται ως παράδοση κοινωνικοπολιτικής δράσης, ως κοινωνική στρατηγική με τη δική της σοφία και «εσωτερική συνοχή», οδηγεί στη σύσταση θεσμών που συντεί-

νουν στην παγίωση αρματολικών ομάδων, τοπικοσυγγενικών δικτύων εθνοφυλετικών συσσωματώσεων, που τους φέρνουν συχνότατα σε ευθεία σύγκρουση τόσο με την οθωμανική εξουσία, όσο και με τη χριστιανική κοινότητα³. Δεν πρόκειται δηλαδή περί «υπαλλήλων», αλλά για κοινωνικές ομάδες που επεξεργάζονται κοινωνικές στρατηγικές, ανταγωνιστικές προς τις άλλες κοινωνικές δυνάμεις και αποκλίνουσες από τη λογική του συστήματος. Και τούτο δεν είναι θέμα προθέσεων ή πολιτικών σχεδίων, αλλά παραγωγή των αντιφάσεων του κατακτητικού οθωμανικού συστήματος.

Σε ό,τι αφορά την οθωμανική εξουσία, τα σώματα αυτά συνιστούν θεσμούς παράταιρους και πάντως περιθωριακούς, που αναδύονται εκεί που η εξουσία, στο πλαίσιο μιας λογικής οικονομίας της βίας, αξιοποιεί ένοπλο δυναμικό της αγροτικής κοινωνίας, μεταθέτοντας το ζήτημα της «ησυχίας» στους συσχετισμούς ανάμεσα στους εντόπιους ενόπλους.

Ομως, όσο κι αν ο αρματολισμός συμβάλλει στην εξοικονόμηση της βίας, είναι από τη φύση του ένας αντινομικός θεσμός. Αποδεικνύεται ένα σύστημα εκτατικό και λεηλατικό, πολυέξοδο και εύθραυστο, δημιουργεί και συμπαρασύρεται σε ενδοοθωμανικούς και ενδοκοινοτικούς ανταγωνισμούς, καθιστά περισσότερο πολύπλοκο το σύστημα των σχέσεων της εξουσίας με τις επιχώριες εξουσίες. Διότι εγκαθίσταται ένας παράλληλος διατοπικός μηχανισμός κυ-

Συνέχεια στην 28η σελίδα

Συνέχεια από την 27η σελίδα

κλοφορίας πληροφοριών, αγαθών και ανθρώπων και, πέρα από τον έλεγχο της εξουσίας, γεννιέται ένας επιπλέον μηχανισμός απόσπασης πλούτου σε οριακές συνήθως οικονομίες. Τίθεται διαρκώς σε δοκιμασία η δυνατότητα της εξουσίας να ελέγχει το εύρος της αυτονομίας των τοπικών κοινωνιών.

Ωστόσο, αυτός ο ανίερος εξοπλισμός (ωσάν να ήταν κατακτητές οι αθεόφοβοι), η αντικοινοτική κατά μία έννοια μη καταβολή φόρου και απόσχιση από το σώμα των καρτερικών ομοθησίων τους (ωσάν να μην ήταν ραγιάδες, δηλαδή υπό τιμωρίαν χριστιανοί, οι αμαρτωλοί), οι συχνές πυκνές συγκρούσεις με την κοινοτική ηγεσία και τους Οθωμανούς, αυτή η θεμελιώδης προσβολή του «ταμπού της κατάκτησης», κατέστησαν τους ενόπλους σύμβολα της «διαρκούς αντίστασης» και φορείς της πρωτόγονης επανάστασης⁴.

Προϊόν οι ίδιοι δυστροφίας και εξέγερσης απέναντι στην κατακτητική τάξη και την εξουσία των αρχόντων, συμπυκνώνουν δύο βασικές ιδιότητες: αναιρούν το «αήττητον του βασιλέως» και εξοπλίζονται, συστήνουν «δικό τους νόμο» πέρα από το «θεόθεν» προσδιορισμένο καθεστώς του κατακτημένου⁵.

Η δραστηριότητα του αρματολού επενδύεται στη διατήρηση του αρματολικιού, δηλαδή οργάνωση συμμαχιών, απειλή και χρήση βίας, μεγιστοποίηση των λεηλατικών δυνατοτήτων που τους δίνει η θέση τους. Και αυτή η στρατηγική τους φέρνει αντίθετους με όσους επιδιώκουν να τους εκδιώξουν από το «πατρογονικό» αρματολίκι. Η υπό αίρεση θέση και δύναμή τους θα τους οδηγήσει σε μια διαρκή αντιπαλότητα τόσο με τους Οθωμανούς όσο και με την κοινότητα, όσους δηλαδή δεν βλέπουν με καλό μάτι την «ενδυνάμωσή» τους.

Αν επιχειρήσουμε να ανασυστήσουμε το πολιτικό τους σχέδιο, αυτό συνίσταται στην αυτονόμηση από τους μηχανισμούς εξουσίας, κοινοτικής και οθωμανικής, στη δημιουργία ενός διατοπικού αρματολικού δικτύου που αυτό θα ελέγχει τώρα την έκταση των εξοπλισμών, την κυκλοφορία των πληροφοριών και των ανθρώπων, την έκταση και την οικονομία της βίας. Το ότι αυτός ο μηχανισμός επενδύει στην ενοικίαση των φόρων και καμιά φορά ένας εξ ορισμού περιφερόμενος ένοπλος «εγκαθίσταται», αυτό έχει να κάνει με τις ίδιες τις αλλαγές στο οθωμανικό σύστημα διοίκησης και όχι στην «πολιτικότητα» των ιδίων.

«Κάτω στου Βάλτου τα χωριά», λέει το τραγούδι, «κλέφτες κάθονται και τρων και πίνουν και την Αρτα φοβερίζουν» για να πάρουν το αρματολίκι. Πλην όμως στο συλλογικό φαντασιακό αυτός ο ίδιος ο κλέφτης και ο κακός άνθρωπος παίρνει τη θέση του δικαιόφρου, αντιπροσωπεύει τη «φωτιά που πέφτει και μας καίει», σημαίνει τον «χαλασμό του κόσμου», δεν συνιστά τον φορέα και τον υπαίτιο του «χαλασμού», ή δραστηριότητά του μπορεί να συνιστά «σημάδι» της πρόνοιας ότι κάτι δεν πάει καλά με την εξουσία και ο κλέφτης απλώς να αντιπροσωπεύει μια

Το πρόβλημα των «ατάκτων» ήταν από τα πιεστικότερα για τις πρώτες μετεπαναστατικές κυβερνήσεις. Αριστοι γνώστες του κλεφτοπολέμου, της πολεμικής τακτικής του κλεφταρματολισμού, που υπήρξε άλλωστε το φυσικό τους λίκνο, οι άτακτοι βρέθηκαν μετά την απελευθέρωση εκτός στρατεύματος, έξω από τα διαμορφωνόμενα θεσμικά πλαίσια του νεοσύστατου κράτους. Μέσα στο γενικότερο κλίμα της μετεπαναστατικής αναστάτωσης και εξαιτίας της αδυναμίας του νέου κράτους να τους εντάξει στη διαμορφούμενη νέα κατάσταση πραγμάτων και να τους προσφέρει τα μέσα συντήρησης, οι άτακτοι εξωθήθηκαν να επιστρέψουν στη λογική των λεηλασιών της υπαίθρου. Στις συνθήκες αυτές επωάσθηκε εν πολλοίς το πρόβλημα της «κοινωνικής ληστείας», που ταλάνισε τη χώρα έως τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα. Πάνω: Ομάδα ατάκτων (Γεννάδειος Βιβλιοθήκη).

κάποια τιμωρία και έτσι, σχεδόν, εξιδανικεύεται.

Όταν εμφανίζεται ο κλέφτης ως «φωτιά που πέφτει στα χωριά» αυτό μπορεί και να σημαίνει για τους ανθρώπους καθολικότερες δυσλείτουργιες του συστήματος ή σημάδι της πρόνοιας ότι «ήρθε η ώρα» της πτώσης του ασεβούς σουλτάνου.

Πρόκειται όμως για μια πραγματικότητα που έχει να κάνει με τις συνειδήσεις και όχι με το οντολογικό μέρος της ιστορίας, με την ίδια τη δραστηριότητα των κλεφταρματολών. Μας δείχνει πολιτικές νοοτροπίες και μυθολογίες για την κατάκτηση, στο πλαίσιο των οποίων ο κλέφτης, φορέας μιας πρωτόγονης επανάστασης, αντιπροσωπεύει αυτόν που με σύγχρονους όρους θα λέγαμε κοινωνικό ληστή. Όχι γιατί μοιράζει στη φτωχολογιά φλουριά και την υπερασπίζεται, αλλά γιατί η φτωχολογιά επενδύει στη δραστηριότητά του τη δυστροφία της απέναντι στην εξουσία, τη δυσφορία της στο πλαίσιο της υπό αίρεσιν κατακτητικής τάξης, το φόβο της χατζάρας και του χαρατσιού.

Εδώ όμως δεν έχουμε να κάνουμε με κάποιον «εθνικό» κλέφτη, αλλά με την κοινωνική διάσταση της δραστηριότητάς του, η οποία απόκειται πέραν των προθέσεων του, αλλά και της ίδιας της δράσης του. Τα αρματολίκια όμως «είναι τούρκικα πράγ-

ματα» και το ελληνικό κράτος τα άφησε πίσω. Όχι γιατί ο «παμπόνηρος Κωλέττης» και ο «σατανάς» Μαυροκορδάτος δεν δικαίωσαν τους αγωνιστές (δηλαδή δεν τους άφησαν να πολιτεύονται με το χατζάρι στο χέρι), αλλά γιατί στο μεταξύ συντελέστηκε μια μεγάλη επανάσταση στα χρόνια του Εικοσιένα, που αυτή μετασχημάτισε τις συμπαθείς φιγούρες των πολεμιστών σε μόνιμο πρόβλημα ασφάλειας και νομιμότητας.

Εκτοτε το ζήτημα της νομιμότητας προσδιορίστηκε με βάση τον νόμο του κράτους, αυτόν που αντικατέστησε τον οθωμανικό –που λέει ότι μόνον το «προσκυνημένο κεφάλι δεν κόβεται», και αυτό το ξεχνάνε όσοι λένε ότι μετά την Επανάσταση «άλλαξε ο Μανωλιός κι έβαλε τα ρούχα του αλλιώς». Επρόκειτο για μια εκ θεμελίων κοινωνική και πολιτική ανατροπή, όσο κι αν γκρινιάζουν ο πατριδοφύλακας Μακρυγιάννης, ο «θεωρητικός του λαϊκισμού» της εποχής Φωτάκος και όσοι κάπως ετεροχρονισμένα συνεχίζουν το ίδιο τροπάρι μέχρι τις μέρες μας.

Μετεπαναστατικά

Η ίδια λοιπόν η παρουσία και λειτουργία του κλεφταρματολού πέφτει στο κεφάλι του «φτωχού ραγιά»: μετακύλιση του κόστους των αρματολικών ανταγωνισμών στην

παραγωγική τάξη, επιβάρυνση της κοινότητας. Ωστόσο, το μοντέλο αυτό, ο εξοπλισμός δηλαδή ως στρατηγική αναίρεσης των κοινωνικοπολιτικών δεδομένων και ιεραρχιών, των πολιτικών ισορροπιών και συσχετισμών, θα επιβιώσει και θα εκθρέψει μορφές εξέγερσης και πολιτικής δράσης σε όλο το 19ο αιώνα, στην αγροτική ενδοχώρα, αλλά και στις πόλεις όπου κατέλυσαν τα παλικάρια. Νοοτροπίες που επιβιώνουν παρά τις θεμελιώδεις τομές στην ιστορία της κοινωνίας, θα αναγνωρίζουν στο ληστή και τον παλικάρα «τη φωτιά που πέφτει και καίει δικαίους και αδικούς», καθώς το κράτος συνεχίζει να τρομάζει τους ανθρώπους, να επέχει τη θέση ενός άλλου και ξένου που έρχεται να ταραξεί τις ισορροπίες και τη «δικαιοσύνη» της παραδοσιακής τάξης πραγμάτων. Ας μην ψάχνουμε όμως και πάλι μια κάποια εξέγερση ή πολιτικά σχέδια. Στόχος του ένοπλου είναι οι τοπικοί αξιωματούχοι που «τυραννούν» τον φτωχό λαό, οι τοπικοί συσχετισμοί, αλλά πάντα στο απυρόβλητο ο δικαιόφρου βασιλιάς. Συνιστούν δηλαδή φορείς του αναχρονιστικού πολιτικού ιδεώδους του δίκαιου και θεόσταλτου βασιλιά του «παλιού καλού καιρού» της σταθερής και απαραβίαστης τάξης του κόσμου. Όμως ακόμα και σήμερα είμαστε υπόφοροι μιας παράδοσης που λέει ότι, επειδή ο «νόμος των κλεφτών» είναι αντίθετος του «νόμου του κακού κράτους», η κλεφταρματολική παράδοση στο διάβα των αιώνων είναι κάτι το «επαναστατικό» και το «αισθητικά καλό», ερήμην βεβαίως και των κλεφτών και των αρματολών και των κατοπινών ληστανταρτών του 19ου αιώνα. Σ' αυτή την ιδεολογική παράδοση συναντώνται η ρομαντική φιλολογία και ο λαϊκισμός με τις πλέον αρχαϊκές νοοτροπίες. Και μόνο στη διάρκεια της Αντίστασης θα ανατραπεί ριζικά αυτό το μοτίβο, όπου η δράση του ένοπλου δεν νομιμοποιείται πλέον αναγόμενη σε κάποια αχρονική «επαναστατική ουσία» της χατζάρας, αλλά σε αξίες και αρχές κυριολεκτικά πολιτικές, που ανήκουν στη διαχείριση του μέλλοντος της κοινωνίας και όχι στον «παλιό καλό καιρό». Το ότι μιλάμε πάλι ερήμην των ιδίων των ενόπλων και της δράσης τους, είναι γιατί επανέκαμψαν ο ρομαντισμός και ο πολιτικός λαϊκισμός, συσκοτίζοντας το γεγονός ότι στη διάρκεια της Αντίστασης συντελέστηκε ένα δεύτερο κατά μια έννοια Εικοσιένα, δηλαδή μια επανάσταση στις συνειδήσεις.

- Σημειώσεις:** 1. Πιο αναλυτικά, ας μου επιτραπεί να παραπέμψω στην εργασία μου «Παραδοσιακή επανάσταση και εικοσιένα», Αθήνα, 1993.
2. Στη λογική αυτή, Ν. Ροτζώκος. «Επανάσταση και εμφύλιος στο Εικοσιένα», Αθήνα, 1997.
3. Ενδεικτικά αναφέρω τις διατριβές της Βάσως Ψυμούλη για τους Σουλιώτες (υπό έκδοση) και τον Διονύση Τζάκη για τον αρματολισμό της Αντιχής Στερεάς.
4. Μια τέτοια προβληματική εισήχθη στα καθ' ημάς με τις εργασίες του Σπ. Ασδραχά. Ενδεικτικά, «Από τη συγκρότηση του αρματολισμού Ένα ακαθάρνικο παράδειγμα» στο, «Ελληνική οικονομία και κοινωνία 18 – 19 αιώνας», Αθήνα, 1982.
5. Ν. Θεοτοκάς, «Παράδοση και νεοτερικότητα: σχόλια για το Εικοσιένα». «Τα Ιστορικά», 17 (1992).

Εθνικό κράτος και ένοπλοι παραβάτες

Για μια πολυεπιστημονική προσέγγιση του φαινομένου της «κοινωνικής ληστείας»

Του **Στάθη Δαμιανάκου**

Διδάκτορας Κοινωνιολογίας
στο Πανεπιστήμιο Paris X

ΣΥΜΦΩΝΑ με την τρέχουσα αντίληψη, η συνύπαρξη στο ίδιο φραστικό σχήμα των όρων κοινωνική ληστεία και εθνικό κράτος, δεν μπορεί να εννοηθεί παρά μόνο κατά τρόπο αντιστικτικό, αλλιώς πρόκειται για εξόφθαλμη αντίφαση ή παραδοξολογία. Στη μια περίπτωση έχουμε να κάνουμε με την παραδοσιακή αγροτική κοινωνία, τις ιδιαίτερες μορφές συγκρούσεων και εντάσεων που γεννούν οι κυρίαρχες σχέσεις, τη μακρά παράδοση λαϊκής ανυποταγής, τον αμφίδρομο δεσμό κοινοτικών αυτονομιών και κεντρικής εξουσίας (δεσμό αντιπαράθεσης και ταυτόχρονα προσαρμογής), τη νομιμοποίηση, κάτω από ορισμένους όρους, της παρανομίας, τις άκρως συνοπτικές, τέλος, διαδικασίες εξουδετέρωσης του παραβάτη. Στην άλλη περίπτωση, πρόκειται για τη σύγχρονη αστική-βιομηχανική κοινωνία με το οργανωμένο ταξικό κίνημα και τη θεσμοποίηση των κοινωνικών συγκρούσεων, το κράτος δικαίου και το αντιπροσωπευτικό πολίτευμα, την εξατομικευμένη κοινωνική ενσωμάτωση, την επιβολή μιας ενιαίας αντίληψης νομιμότητας, την εγκατάσταση και αποτελεσματική λειτουργία κατασταλτικών-σωφρονιστικών μηχανισμών. Οι κοινωνικοί, θεσμικοί και ιδεολογικοί όροι στους οποίους υπακούουν τα δύο φαινόμενα παραπέμπει σε κόσμους διαμετρικά αντίθετους.

Ξέρουμε ωστόσο, από κοινή εμπειρία, ότι ενώ για τις δυτικοευρωπαϊκές χώρες η πρωτόγονη επανάσταση δεν υπερβαίνει πράγματι το όριο του 18ου αιώνα, για τα εθνικά κράτη της νοτιοανατολικής Ευρώπης εξακολουθεί πολλές δεκαετίες μετά το σχηματισμό τους. Ιδιαίτερα για τη χώρα μας, εκατοντάδες ληστοσυμμορίες αναπτύσσουν δραστηριότητα που καλύπτει ολόκληρο το 19ο αιώνα έως και τις πρώτες δεκαετίες του 20ού. Υπάρχει τρόπος να αρθεί το λογικό αδιέξοδο και η ανάγνωση της πρόσφατης ελληνικής ιστορίας να αποκτήσει στο σημείο αυτό συνοχή και ευκρίνεια; Οι αναλύσεις που έχουν έως τώρα επιχειρηθεί εντάσσονται σε δύο ευρύτερα ερμηνευτικά σχήματα που, εντελώς συνοπτικά, θα μπορούσαν να παρουσιαστούν ως εξής:

Κυρίαρχη αντίληψη

Το πρώτο αποσυνδέει τη νεώτερη κοινωνική ληστεία από την παράδοση της κλεφτουριάς, απορρίπτει κατηγορηματικά τον επιθετικό προσδιορισμό «κοινωνική» και θεωρεί το ληστή εγκληματία του κοινού ποινικού δικαίου. Όλες οι σύγχρονες κοινωνίες, υποστηρίζει αυτή η άποψη, γνωρίζουν την ύπαρξη της «παρεκκλίνουσας συμπεριφοράς» και αριθμούν στους κόλπους τους κατοποιά

Το νεοσύστατο ελληνικό κράτος αντιμετώπισε εξ αρχής πρόβλημα με τις ληστρικές ομάδες που λυμαίνονταν ιδιαίτερα τις βόρειες παραμεθόριες περιοχές, εξορμώντας από την τουρκοκρατούμενη Θεσσαλία. Τα σώματα της Οροφυλακής, που συστάθηκαν για τη δίωξή τους, είχαν μόνο μερική επιτυχία, σε μια ύπαιθρο καθημαγμένη, όπου ο «απλοϊκός λαός» ταύτιζε τους ληστές με τους κλέφτες της προεπαναστατικής εποχής. Στην εικόνα, οροφύλακες με ένα ληστή που συνέλαβαν (Εθνικό Ιστορικό Μουσείο).

στοιχεία. Πρόκειται για την κυρίαρχη αντίληψη που συμμερίζονται και ορισμένοι μαρξιστές ερευνητές, για τους οποίους κάθε ιδέα κοινωνικού πολέμου είναι αδιανόητη έξω από το οργανωμένο επαναστατικό σχέδιο. Καμιά λογική ανακολουθία επομένως, πολύ περισσότερο, αφού και το ίδιο το κλέφτικο φαινόμενο ερμηνεύεται έτσι ώστε να απογυμνώνεται από κάθε κοινωνική διάσταση: χωρίς ιστορικές καταβολές και χωρίς συνέχειες, η κλεφτουριά εμφανίζεται αιφνιδίως τον 18ο αιώνα για τις ανάγκες του αγώνα της ανεξαρτησίας και εκλείπει αμέσως μετά την ίδρυση του ελληνικού βασιλείου.

Η δεύτερη προσέγγιση εστιάζει την προσοχή της στην ιστορικότητα και τη διάρκεια της κοινωνικής ληστείας, από τα βυζαντινά κιόλας χρόνια, στο βαλκανικό και μικρασιατικό χώρο και εξετάζει τη ληστρική δράση ως ουσιαστικές συστατικές (κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό ταυτόχρονα), λειτουργίας της αγροτικής μικροκοινωνίας, ιδιαίτερα της ορεσίβιας, στο πλαίσιο ενός τυπικά προκαπιταλιστικού κοινωνικού και πολιτικού σχηματισμού. Η υπέρβαση, εδώ, του διφορούμενου κοινωνική ληστεία/εθνικό κράτος επιχειρείται, μέσω ενός προβληματισμού ως προς το χαρακτήρα της νέας εθνικοκρατικής υπόστασης της ελληνικής κοινωνίας: η ίδρυση του ελληνικού κρά-

τους μεταμορφώνει πράγματι, από τη μια μέρα στην άλλη, αιωνόβιους πολιτικοκοινωνικούς συσχετισμούς σε πρότυπο αστικής δημοκρατίας, κατά τις διδαχές του Ρουσσώ ή μήπως τις σχέσεις ανάμεσα σε επίσημους (επίσημους) θεσμούς και κοινωνίας σημαδεύει, για πάντα από αιώνα, έκδηλη αναντιστοιχία;

Παρά τις κάποιες αξιόλογες εργασίες που είδαν το φως τα τελευταία χρόνια πάνω στο θέμα, η διάδοση του πιο πάνω ερμηνευτικού προσανατολισμού παραμένει περιορισμένη. Οι λόγοι αυτής της επιφύλαξης θα πρέπει να αναζητηθούν, κυρίως, στην καταθλιπτική σκιά των κυρίαρχων δογμάτων που, παρά τα φαινόμενα, εξακολουθεί να βαρύνει στις τύχες της ελληνικής έρευνας: εθνικοκεντρισμός και ρομαντική αντίληψη της ταυτότητας, α-ιστορισμός, αποσύνδεση από το χώρο [...]

Περισσότερο από οπουδήποτε αλλού, γίνεται εδώ αναγκαία η πολυεπιστημονική προσέγγιση, καθώς και η συνδυασμένη ενεργοποίηση πηγών και μεθόδων από τις έρευνες της προφορικής ιστορίας και της κοινωνικής μνήμης. Το ζητούμενο είναι να κατανοηθεί η κοινωνική ληστεία ως «ολικό κοινωνικό φαινόμενο», σύμφωνα με τη διατύπωση του Μ. Μως, φαινόμενο που επιτρέπει την πρόσβαση σε κρίσιμα ζητήματα της ελληνικής ιστορίας: εντοπισμός των εστιών κοινωνικής σύγκρουσης σε

συνάρτηση με τα επιχώρια παραγωγικά, πολιτικά και πολιτισμικά συστήματα, διαδικασία επιβολής της κεντρικής πάνω στην τοπική εξουσία, διαμόρφωση της συλλογικής λαϊκής ταυτότητας και αντιπαραβολή του λαϊκού ήθους στα κυρίαρχα ιδεολογικά σχήματα, μηχανισμοί συνδιάρθρωσης των θεσμών με τους πραγματικούς κανόνες κοινωνικής ρύθμισης σε τοπική όσο και σε εθνική κλίμακα.

Σε παλαιότερα κείμενά του, ο υπογράφων είχε προτείνει τρεις θεμελιώδεις όρους. Παραπέμπουν, ο πρώτος στον τύπο του τοπικού κοινωνικού σχηματισμού μέσα στον οποίο δρα ο ληστής, ο δεύτερος στο ρόλο του τελευταίου στο συσχετισμό δυνάμεων που ρυθμίζουν αυτό το σχηματισμό και ο τρίτος στο βαθμό κοινωνικής νομιμοποίησης που απολαμβάνουν η δράση, ο τρόπος ζωής και οι ηθικές αξίες του ληστρικού κόσμου.

Ο κοινωνικός σχηματισμός μέσα στον οποίο κυοφορείται η κοινωνική ληστεία δεν είναι άλλος από τις προβιομηχανικές αγροτικές κοινωνίες. Όλες οι «χωρικές κοινωνίες» είναι δυνάμει ληστρικές κοινωνίες, όμως η ενεργοποίηση, έξαρση ή αποδυνάμωση της ληστρικής δράσης εξαρτώνται τόσο από τους ιδιαίτερους τρόπους οικειοποίησης της αγροτικής υπερεργασίας, όσο και από το τοπικό

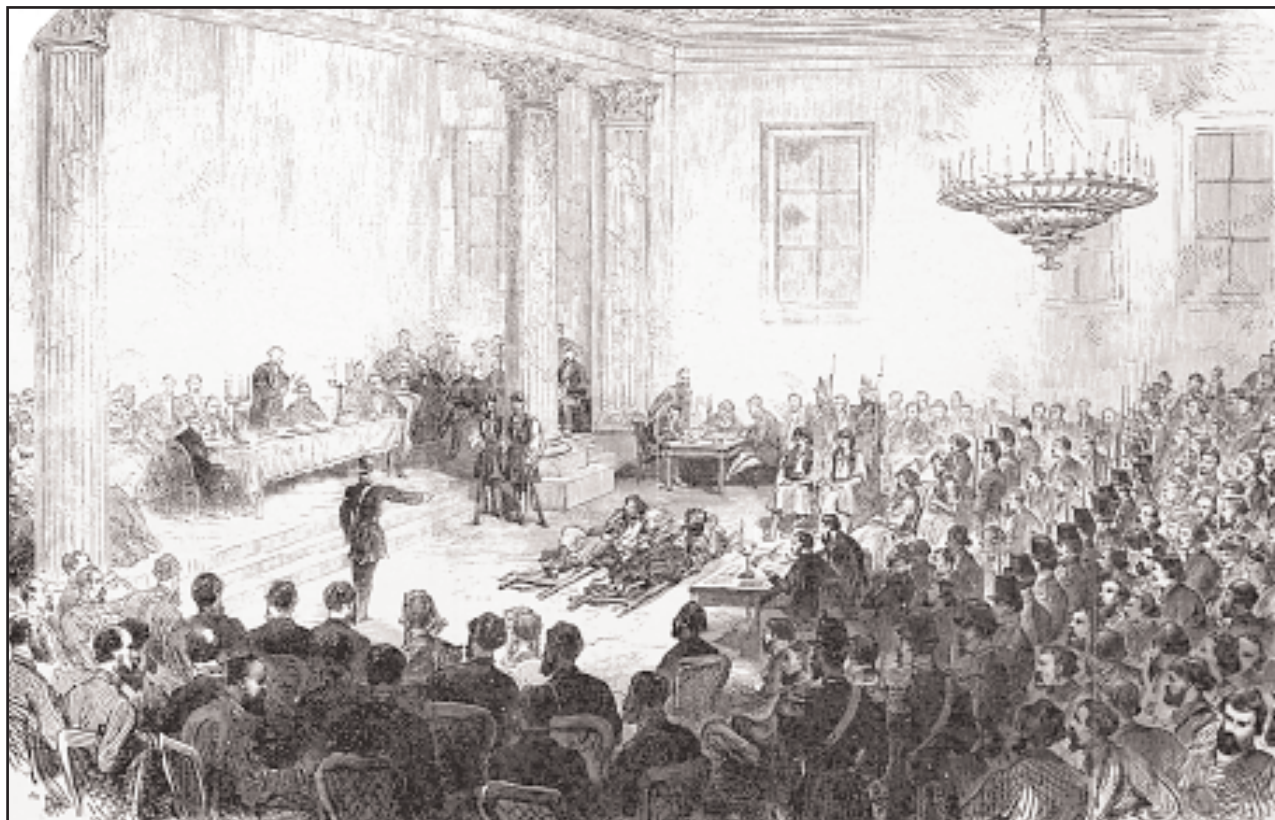
Συνέχεια στην 30η σελίδα

Συνέχεια από την 29η σελίδα

πολιτισμικό σύστημα. Στη μεσογειακή και βαλκανική εκδοχή της, οι παράγοντες που την ευνοούν ιδιαίτερα είναι η ύπαρξη δυναμικών ορεινών κοινωνιών, η προτεραιότητα των φορολογικών απέναντι στις έγγειες προσόδους και η διαιώνιση μιας ισχυρής παράδοσης τοπικής αυτονομίας. Η κυρίαρχη αντίθεση σε αυτές τις κοινωνίες, που δεν θα μεταβάλει –τουλάχιστον ως τις αρχές του αιώνα μας– η αντικατάσταση της οθωμανικής διοίκησης από το ελληνικό κράτος, είναι η σύγκρουση κεντρικής και τοπικής εξουσίας. Εξίσου σημαντικός για την ανάπτυξη της κοινωνικής ληστείας είναι ο πολιτισμικός εξοπλισμός της τοπικής κοινωνίας: κλεφταρματολικές πρακτικές και αξίες, μακρά παράδοση ισονομικών κοινωνικών δομών και κανόνων αμοιβαιότητας, σπουδαιότητα της ζωοκλοπής στην απόκτηση του συμβολικού κεφαλαίου, δεσπόμενη θέση της κατά γέννη οργάνωσης, στάσεις επιδεικτικής επιθετικότητας (νταηλίκι).

Ρόλος πολιτικός

Η λειτουργία που καλείται να εκπληρώσει η κοινωνική ληστεία στο πλαίσιο ενός παρόμοιου σχηματισμού εγγράφεται σαφώς στο πεδίο της πολιτικής αντιπαράθεσης. Ο ρόλος του ληστή είναι στην ουσία του πολιτικός ρόλος και τον εξομοιώνει με τους υπόλοιπους τοπικούς ηγέτες. Βεβαίως κάθε άλλο παρά εκπροσωπεί τις ίδιες κοινωνικές δυνάμεις με τους τελευταίους. Στο «ιδιοκτησιακό κριτήριο» της νομοταγούς τοπικής ηγεσίας, αντιπαραθέτει, για να θυμηθούμε την έκφραση του Γ. Κοντογιώργη, το «ηρωικό ή λεβέντικο πρότυπο» κατανομής του κοινωνικού πλεονάσματος. Ωστόσο, συγκεντρώνει όλα τα κατηγορήματα που προσιδιάζουν στο φορέα της εξουσίας: οπλική και κοινωνική ισχύ, «διευθυντική», κατά Σ. Ασδραχά, ικανότητα και ηγεμονική συμπεριφορά, αποδοχή από ένα μεγάλο τμήμα της τοπικής κοινωνίας, ευθύτητα, εμπιστοσύνη και υπευθυνότητα στις συναλλαγές και διαπραγματεύσεις. Αν σταθούμε λιγώτερο στις νομικές όψεις των σχέσεων Πολιτείας και κοινοτικής αυτοδιοίκησης κατά τα πρώτα εκατό χρόνια του ελληνικού κράτους και πιο πολύ στους πραγματικούς κανόνες ρύθμισης της σχετικής τοπικής αυτονομίας απέναντι στη σύνολη κοινωνία (προϊόν συνεχούς διαπραγμάτευσης), γίνεται εμφανές ότι ο ληστής επωμίζεται διπλό ρόλο, ρόλο ενσωμάτωσης και μαζί ρόλο εξέγερσης. Για τον πολιτικό χαρακτήρα αυτής της δυαδικότητας μας πληροφορούν όχι τα «προσωπικά κίνητρα», οι «προθέσεις» ή οι «επιδιώξεις» του ληστή, όπως υποστηρίζουν ορισμένοι ερευνητές, αλλά τα αποτελέσματά της πάνω στην υφιστάμενη ισορροπία δυνάμεων. Διαφορετικά, είναι αδύνατο να ερμηνευθεί τόσο η συμβολή της κοινωνικής ληστείας στην εθνική απελευθέρωση και τα αλυτρωτικά κινήματα που περιτρέχουν το διευρυμένο 19ο αιώνα, όσο και η αρμοδιότητα που της αναγνωρίζει, σιωπηρώς πλην ευκρινώς, η θεσμική ηγε-

Η πολυθρύλητη «σφαγή του Δήλεσι», ο φόνος τριών ξένων εκδρομέων στην Αττική από τη συμμορία των Αρβανιτάκηδων τον Απρίλιο του 1870, ανέδειξε τραγικά στο προσκήνιο το μεγάλο πολιτικό και κοινωνικό πρόβλημα της ληστείας, που ταλαιπωρούσε το ελληνικό κράτος από τη σύστασή του. Συντάραξε την πολιτική ζωή και τις διεθνείς σχέσεις της χώρας και προκάλεσε πρωτοφανή δυσφημιστικά άρθρα στον ξένο τύπο: η Ελλάδα αποκλήθηκε «φωλιά ληστών και πειρατών» και «ντροπή για τον πολιτισμό». Στην εικόνα, σκηνή από τη δίκη των συλληφθέντων ληστών σε αίθουσα του Βαρβακείου, στην Αθήνα («The Illustrated London News, 1842 – 1885»).

σία να επεμβαίνει στο τοπικό πολιτικό παιχνίδι.

Η κοινωνική νομιμοποίηση που εξασφαλίζει ο ληστής ενεργώντας ως γενικός πληρεξούσιος της κοινοτικής τάξης και των κοινοτικών αξιών, αντιπροσωπεύει τον τρίτο όρο για την αναπαραγωγή της πρωτόγονης επανάστασης. Η εξιδανίκευση της δράσης του, φανερά κυρίως μέσα α-

πό το τραγούδι, έχει τις καταβολές της σε ένα στέρεο ηθικό υπόστρωμα, κοινοτικό και κλεφταρματολικό συγχρόνως. Τίποτε δεν διαφορίζει τις αξίες της κλεφτουριάς από τις κοινοτικές αξίες, όπως ισχυρίζονται ορισμένοι, κατά μείζονα, λόγο τίποτε δεν τις αντιπαραθέτει. Τη συνηνοχή ανάμεσα στο ληστή και σε ευρύτατα λαϊκά στρώματα στο πλαίσιο μιας ε-

νιαίας στην ουσία της αντίληψης δικαίου, θα καταλύσει «η ρήξη στο συνεχές των λαϊκών παρανομιών» για τον οποίο μιλάει ο Μ. Φουκώ, συνέπεια του εξορθολογισμού του κατασταλτικού–σωφρονιστικού μηχανισμού, της στερέωσης των θεσμών του συγκεντρωτικού κράτους και των γενικότερων αναπροσαρμογών της ελληνικής κοινωνίας. Ομως αυτό δεν συμβαίνει πριν από τη δεκαετία του 1930.

Στη διάρκεια του μεσοπολέμου, η κοινωνική ληστεία αρχίζει, πράγματι, να χάνει τα ειδοποιά χαρακτηριστικά της. Ενα τμήμα των ληστών διοχετεύεται στα αστικά κέντρα, όπου εντάσσεται στα ελεγχόμενα πλέον κυκλώματα της εγκληματικότητας ή ενισχύει τις ημιπαράνομες ομάδες του εφεδρικού βιομηχανικού στρατού, ένα άλλο τμήμα επιλέγει την ενσωμάτωση στη φρόνιμη τοπική κοινωνία και την ανάληψη νόμιμων ηγετικών καθηκόντων επικεφαλής πανίσχυρων πελατειακών δικτύων, ένα τρίτο, τέλος τμήμα, προσχωρεί στις δυνάμεις του (οργανωμένου) επαναστατικού κινήματος. Δεν είναι τυχαίο ότι στις περιοχές που μας είναι γνωστές για το ληστρικό ή το ληστοτροφικό τους χαρακτήρα θα βρει, από τη δεκαετία του 1920, εύφορο εδάφος να αναπτυχθεί ένας ιδιότυπος αγροτικός κομμουνισμός, ο οποίος συνδυάζοντας ταξική ιδεολογία και πανάρχαια κοινοτικά βιώματα, επαγγέλλεται μια εκσυγχρονισμένη και ισονομική κοινωνία.

Οι άκρως συνοπτικές διαδικασίες εξουδετέρωσης του παραβάτη: εκτέλεση ληστή σε ορεινή περιοχή της Ηπείρου, στη δεκαετία του '20, από το απόσπασμα των διωκτών του (πηγή: «Ιωάννινα 1890 – 1950» εκδ. «Ολκός – Ριζάριο Ιδρυμα», Αθήνα 1996).

Σημείωση: Τα θέματα που πραγματεύεται αυτό το κείμενο αναλύονται ενρύτερα στις παρεμβάσεις του γράφοντος σε δύο πρόσφατες επιστημονικές συναντήσεις: «La guerre folle» (Laboratoire d'Anthropologie Sociale, Paris, 26-27/9/1997) και ελληνικός παραδοσιακός πολιτισμός: «Λαογραφία και Ιστορία» (Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 6-8/11/1998).

«Ξαναζωντάνεψε τ' αρματολίκι»

Από την κλεφταρματολική παράδοση στην ένοπλη Αντίσταση κατά των κατακτητών

Τα ίχνη της κλεφταρματολικής παράδοσης παρέμειναν ανεξάλειπτα στη Δυτ. Μακεδονία έως τις αρχές του αιώνα μας, οπότε, με την ιδιότυπη εμπλοκή τους στον Μακεδονικό αγώνα αποτέλεσαν δυναμικό στοιχείο των πολεμικών συγκρούσεων, αλλά και των ενδοελληνικών αντιπαραθέσεων. Ο ει-
κονιζόμενος Φόβιος ανήκει στους ενόπλους αυτής της κατηγορίας: λησταντάρτης του Ζιάκα Γρεβενών, που τα παιδιά του πέρασαν αντάρτες στον ΕΛΑΣ, στα χρόνια της Κατοχής (φωτ.: αρχείο Ρ. Βαν Μπούσχοτεν).

Της **Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν**

Νεοελληνίστριας – δρ του Παν/μίου του Αμστερνταμ

ΤΑ ΤΡΑΓΟΥΔΙΑ¹ και οι προσωπικές αφηγήσεις για την Αντίσταση βρίθουν από αναφορές στο 1821. Οι πρωταγωνιστές της, προπαντός οι άντρες, θεωρούσαν τους εαυτούς τους ως συνεχιστές μιας ένδοξης κληρονομιάς. Στα ελληνικά βουνά ακούστηκαν ονόματα ξακουστά από τα σχολικά εγχειρίδια (Κολοκοτρώνης, Υψηλάντης, Καραϊσκάκης). Μπορούμε όμως πραγματικά να μιλήσουμε για μια ιστορική συνέχεια ως προς τους στόχους, τις πρακτικές και τους κοινωνικούς φορείς; Για να απαντήσω σ' αυτό το ερώτημα, θα χρησιμοποιήσω το παράδειγμα του χωριού Ζιάκας Γρεβενών². Το χωριό αυτό, ενταγμένο σε μια περιοχή με έντονη

κλεφταρματολική και ληστρική παράδοση και με μαζική συμμετοχή στην Εαμική Αντίσταση (για την οποία ήταν γνωστό και ως «Μικρή Μόσχα»), φαίνεται εκ πρώτης όψεως να επιβεβαιώνει την εκδοχή της συνέχειας. Ωστόσο, μια πιο εμπεριστατωμένη ανάλυση θα δείξει σημαντικό βαθμό διαφοροποίησης σε σχέση με το ιστορικό πρότυπο.

Στην πλατεία του Ζιάκα δεσπόζει η προτομή του μεγάλου κλεφταρματολού Θεόδωρου Ζιάκα, που έδωσε και το όνομα στο χωριό, γνωστό ως Τίστα έως το 1927. Οι κάτοικοι είναι περήφανοι για το ένδοξο συντοπίτη τους και θυμούνται την άνιση μάχη που διεξήγαγε με τους Τούρκους στο διπλανό χωριό Σπήλαιο το 1854. Ωστόσο, ο Γάλλος περιηγητής Heuzey, που επισκέφθηκε τη Θεσσαλία δύο χρόνια μετά την επανάστα-

Κλαρίτης αντάρτης στον Ολυμπο, το 1942. Οι κλαρίτες ήταν από τους πρώτους που βγήκαν στο «κλαρί», με την έναρξη της ένοπλης Αντίστασης στον κατακτητή. «Είναι ζόρικοι, δεν ακούνε κανέναν, έχουν δική τους παντιέρα», θυμάται ο φωτογράφος της Αντίστασης Σπύρος Μελετζής, που συνάντησε και φωτογράφησε κλαρίτες στον Ολυμπο και αλλού: «Να, αυτή είναι η ζωή μας! Ολο το βίος μας είναι οι κάπες που φοράμε, τα ντουφέκια που κρατάμε» (Σπ. Μελετζής, «Με τους αντάρτες στα βουνά», Αθήνα 1984).

ση, σημειώνει ότι οι χωρικοί αναφέρθηκαν στο έτος 1854 ως καιρό του «χαλασμού» λόγω των λεηλασιών στις οποίες επιδίδονταν οι επαναστάτες. Κατέγραψε και δύο τραγούδια, όπου η εικόνα του Ζιάκα είναι μάλλον αρνητική. Στο πρώτο κατηγορείται ότι εγκατέλειψε το Σπήλαιο και άφησε τους Τούρκους να λεηλατήσουν τις εκκλησίες και το μοναστήρι. Στο δεύτερο λέγεται ότι ο Ζιάκας «απειλήσε να κάψει τα χωριά, να συλλάβει τους προύχοντες για να διεκδικήσουν το “ψωμί των πατεράδων του”³. Η έκφραση «ψωμί των πατεράδων» είναι άξια ιδιαίτερης προσοχής γιατί αναφέρεται στο αρματολίκι και στο δικαίωμα συλλογής φόρων. Η οικογένεια των Ζιακαίων είχε χάσει το δικαίωμα αυτό και η επανάκρησή του ήταν, όπως και για τους άλλους καπεταναίους, ισχυρό κίνη-

τρο για τη συμμετοχή τους στην επανάσταση⁴.

Εδώ η θεωρία της συνέχειας σκοντάφτει ήδη σ' ένα πρόβλημα. Ενώ ο αγώνας των κλεφταρματολών εντασσόταν στο πλαίσιο συγκρουσιακών σχέσεων με τις οθωμανικές αρχές και τις χριστιανόι κοινοτικοί άρχοντες για το δικαίωμα συλλογής των φόρων, ο αγώνας των ανταρτών απέβλεπε στην εγκαθίδρυση μιας νέας λαϊκής εξουσίας με βάση την ισότητα και την άμεση δημοκρατία. Οι αρνητικές επιπτώσεις που είχε αυτή η διαμάχη στους απλούς χωρικούς έχουν καταγραφεί στη ζωντανή μνήμη που βρήκε ο Heuzey το 1856, αλλά διαγράφηκαν σήμερα. Ο Θεόδωρος Ζιάκας έχει εγγραφεί στη συλλογική τους συνείδηση με τη μορφή της θεσμοθετημένης μνήμης

Συνέχεια στην 32η σελίδα

Συνέχεια από την 31η σελίδα

της λόγιας παράδοσης, και λειτουργεί σαν σύμβολο του δικού τους αγώνα στα χρόνια της Κατοχής με κεντρικό σημείο αναφοράς τον κοινό αγώνα ενάντια στον ξένο κατακτητή.

Μια δεύτερη πτυχή της κλεφταρματολικής παράδοσης είναι η δράση των ενόπλων του Μακεδονικού Αγώνα στις αρχές του αιώνα. Εκείνα τα χρόνια, στο χωριό Ζιάκα δρούσαν τρεις ένοπλοι αυτής της κατηγορίας: ο Βερβέρας, ο Φόβιος και ο Φλώρος. Ο πατέρας του Βερβέρα ήταν συμπολεμιστής του Θεόδωρου Ζιάκα. Ο ίδιος παντρεύτηκε την αδελφή του Μακεδονομάχου Διαμαντή από το Σπήλαιο και βγήκε στο βουνό, αφού σκότωσε δύο Βλάχους με τους οποίους είχε κτηματικές διαφορές. Η συμμετοχή του Βερβέρα στο Μακεδονικό Αγώνα περιορίζεται σε ένα αιματηρό επεισόδιο που συνέβη το 1906, όταν η ομάδα του, μαζί με άλλους οπλαρχηγούς του Ορλιακά, επιτέθηκε σε ένα караβάνι Βλάχων που επέστρεφαν από τα χειμαδιά στην Αβδέλλα. Μετά το 1912, μπροστά στην άρνηση του κράτους να αναγνωρίσει την «εθνική προσφορά» του, ο Βερβέρας στρέφεται προς τη ληστρική δράση. Το 1916, στις συνθήκες εμφύλιας σύγκρουσης που δημιούργησε ο Εθνικός Διχασμός, εντάσσεται στο βασιλικό στρατόπεδο και συμμετέχει στις «αντάρτικες ομάδες» που δημιουργήσε ο βασιλιάς Κωνσταντίνος. Το 1917 δολοφονείται από κάποιο φίλο του και το κομμένο κεφάλι του εκτίθεται στην πλατεία των Γρεβενών.

Αυτό που έχει ιδιαίτερη σημασία είναι ότι ο Βερβέρας και οι σύντροφοί του, μέσα από τη συμμετοχή τους στο Μακεδονικό Αγώνα και την ανάπτυξη δικτύου πελατειακών σχέσεων, μπλέκονται στα πολιτικά γεγονότα και αποκτούν μια κυρίαρχη ικανότητα έναντι της τοπικής κοινωνίας. Ιδιαίτερα σημαντική ήταν η σύνδεσή τους με τον Μητροπολίτη Γρεβενών και το Γεώργιο Μπούσιο, μέλος της επιτροπής «Εθνικής Αμύνης» των Γρεβενών και μετέπειτα πολιτευτή του Λαϊκού Κόμματος. Ενώ έως τη δεκαετία του 1920 μπορούμε να μιλήσουμε για ιστορική συνέχεια με τον κλεφταρματολισμό, από κει και πέρα η ενιαία ληστοτροφική παράδοση και η ίδια η τοπική κοινωνία αρχίζει να διασπάται. Οι εμπλεκόμενες στο ληστρικό κύκλωμα οικογένειες και πολλοί από τους πρώην Μακεδονομάχους προσανατολίζονται στο Λαϊκό Κόμμα και στη βασιλική παράταξη, αλλά μεγάλο μέρος των χωρικών, υπό την επίδραση της οικονομικής κρίσης και της εμφάνισης του Αγροτικού Κόμματος, προσανατολίζονται προς νέες αξίες, με έμφαση στη συλλογική δράση. Ετσι, από το 1928 η μεγάλη πλειοψηφία των Ζιακιωτών προσανατολίζεται προς το ΑΚΕ, ενώ λίγο αργότερα δημιουργείται και ο πρώτος πυρήνας του ΚΚΕ στο χωριό.

Η διάσπαση αυτή φαίνεται και μέσα στις ίδιες τις οικογένειες. Η κόρη του Βερβέρα δολοφονείται από τους αντάρτες στον εμφύλιο, ενώ ο γαμπρός του ήταν μέλος του ΕΑΜ. Ο αδελφός και τα παιδιά του Φόβιου γίνονται αντάρτες του ΕΛΑΣ και του ΔΣΕ. Η τοποθέτηση των τελευταίων

Ο ανδρείος Ανδρούτσος Οδυσσεύς, έργο (1870;) του αγνώστου λοιπών στοιχείων Κερκυραίου ζωγράφου Κοζή Δεσύλλα. Η μορφή του ήρωα αποτελεί επιτομή της εικόνας του «απροσκύνητου κλέφτη» που, μέσα στη φωτιά του απελευθερωτικού Αγώνα, ξεπερνά τα όρια της ατομικότητας και γίνεται σύμβολο του πόθου και του αγώνα για μια πατρίδα αναγεννημένη από την τέφρα της (Μουσείο Μπενάκη).

στο αριστερό στρατόπεδο δεν οφείλεται σε μια συνέχεια με την παράδοση του κλεφταρματολισμού, αλλά στις κοινωνικές ανακατατάξεις που συντελέστηκαν στο μεσοπόλεμο και στην περίοδο της λαοκρατίας.

Η διάσπαση της τοπικής κοινωνίας στην Αντίσταση και στον εμφύλιο έχει σε σημαντικό βαθμό τις καταβολές της σ' αυτή τη ρήξη της κλεφταρματολικής παράδοσης. Δύο οικογένειες πρωτοστατούσαν στο διωγμό των πρώην Εαμιτών στον εμφύλιο: οι Ραμμαίοι από το Σπήλαιο και οι Γεωργουλαίοι από τους Φιλιππάιους. Και οι δύο προέρχονταν από τον κλεφταρματολισμό και εμπνέονταν από τα ηθικά πρότυπά του: προσωπική παλικαριά, μπέσα και ανδροπρέπεια, αυτοδικία, κ.λπ., ως θεμιτές πρακτικές. Οι αντίπαλοί τους, οπαδοί του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ, προερχόμενοι από την ίδια μήτρα, είχαν διαφοροποιηθεί μέσα από τις κοινωνικές εξελίξεις του Μεσοπολέμου και της Κατοχής. Στη διαδικασία αυτή απόκτησαν μεγαλύτερη σημασία παλιότερες μη συγκρουσιακές κοινωνικές αξίες, όπως η συνεργασία, η συμφιλίωση, η

ευελιξία και ο πραγματισμός. Αλλά εμφανίστηκαν και νέα πρότυπα τα οποία συγγένευαν περισσότερο με το ιδανικό μιας κοινωνίας των πολιτών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της αλλαγής είναι η στάση έναντι της ζωοκλοπής. Ενώ παλιότερα η ζωοκλοπή λειτουργούσε σαν σύμβολο κοινωνικού γοήτρου και ένας κτηνοτρόφος που δεν είχε κλέψει δύσκολα θα έβρισκε γυναίκα, στην Αντίσταση, η κλοπή μεταβλήθηκε σε καταδικαστέα πράξη. Ετσι, όταν το 1941 ο Χρήστος Ράμμος, πρώην ληστοτρόφος και στον εμφύλιο ενωμοτάρχης της Χωροφυλακής Γρεβενών, έκλεψε ένα μουλάρι από το Ζιάκα, το χωριό απάντησε με την αυτοοργάνωση και τον ανάγκασε να φέρει πίσω το κλεμμένο ζώο.

Οι διαφοροποιήσεις αυτές δεν αφορούν βέβαια μόνο το Ζιάκα. Η συγκριτική ανάλυση των κλέφτικων και των αντάρτικων τραγουδιών δείχνει μια σημαντική διαφορά στα δύο είδη ως προς το πολιτισμικό και ιδεολογικό υπόβαθρο. Σ' αυτό το σύντομο άρθρο δεν μπορώ να αναφερθώ διεξοδικά σ' αυτό το θέμα. Επισημαίνω

απλώς ότι η διαφοροποίηση αφορά, μεταξύ άλλων, τις κοινωνικές ομάδες αναφοράς (κτηνοτρόφοι στην πρώτη περίπτωση, αγρότες και εργάτες στη δεύτερη), τις κοινωνικές αξίες (στάση έναντι στην εργασία, την ιδιοκτησία, τη γυναίκα, το αντρικό πρότυπο), και το ιδεολογικό περιεχόμενο του αγώνα (π.χ. η έννοια της εθνικής ελευθερίας, απύουσα στην πρώτη περίπτωση, κυρίαρχη στη δεύτερη)⁵.

Ολοκληρώνοντας, θα μπορούσαμε λοιπόν να πούμε ότι η αναφορά στο 1821 λειτουργεί για τους αντιτασιακούς σαν σύμβολο, όχι σαν πρακτική. Ένα σύμβολο που αποκτάει τη λειτουργικότητά του όχι τόσο από την ζωντανή οικογενειακή ή κοινοτική μνήμη όσο από τη λόγια παράδοση, που μεταδίδεται μέσω της εκπαίδευσης και το δημόσιο λόγο του αντιτασιακού Τύπου. Το σύμβολο αυτό έχει δύο διαστάσεις, μια θετική και μια αρνητική. Ο θετικός πόλος εντάσσεται στο πλαίσιο της «επινοημένης παράδοσης» της εθνικής ιδεολογίας, όπου ο αντάρτης του ΕΛΑΣ πιστεύει ότι συνεχίζει το έργο των κλεφταρματολών ως απελευθερωτών της πατρίδας. Ο αρνητικός πόλος εστιάζεται στην έννοια της προδοσίας. Οι πρώην Ελασίτες αισθάνονται προδομένοι, όπως οι ήρωες του 1821, είτε από το κράτος, που δεν τους αναγνώρισε, αλλά αντίθετα τους καταδίωξε, είτε από την ίδια την ηγεσία τους. Ετσι ο ίδιος Επονίτης που τρέμει από συγκίνηση όταν, σαν νέος Κολοκοτρώνης, φρουρεί το χωριό του με το όπλο, μετά τη Βάρκιζα θα αισθάνεται πικραμένος, γιατί αντί για φωτοστέφανο του φόρεσαν αγκάθινο στεφάνι. Μια ανάλογη πικρία αισθάνθηκε και ένας αντάρτης του ΔΣΕ, όταν μετά την ήττα παραπέμφθηκε σε στρατοδικείο στην Αλβανία και διαγράφηκε από το κόμμα, επειδή «έφυγε χωρίς εντολή»: «Το τι έπαθε ο Κολοκοτρώνης το 1821, το παθαίνουν οι αγωνιστές σήμερα. [...] Αφού ικανοποιήθηκε η Κεντρική Επιτροπή και με διέγραψε, συμφωνώ απόλυτα. Ομως θα κλάψετε αργά, γιατί δεν μπορείτε να βρείτε τέτοιους επαναστάτες, γιατί οι επαναστάτες μια φόρα γίνονται, δεν ξανά με βλέπετε εμένα, ούτε στο κόμμα σας, ούτε πουθενά, πέρα από το σπίτι μου, απ' την οικογένειά μου, δεν μ' ενδιαφέρει, ας καίγεται ο κόσμος. Δεν ξανά με βάλετε εμένα σε τέτοια κανάλια».

Σημειώσεις: 1. Χαρακτηριστικές είναι δυο στροφές του ύμνου του ΕΛΑΣ: «Με χίλια ονόματα μια χάρη, ακρίτας είτ' αμματολός/αντάρτης, κλέφτης, παλικάρι, πάντα είν' ο ίδιος ο λαός». 2. Βαν Μπούσχοτεν, «Ανάποδα χρόνια. Συλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών (1900-1950)», εκδ. «Πλέθρον», Αθήνα 1997· της ίδιας, «Περάσαμε πολλές μπόρες, κορίτσι μου», εκδ. «Πλέθρον», Αθήνα 1999. 3. L.Heuzey, «Excursion dans la Thessalie Turque en 1858», Παρίσι 1927 σσ. 103, 124, 66. Το πρωτότυπο είναι στα γαλλικά. 4. J.Koliopoulos, «Brigands with a Cause. Brigandage and Irredentism in Modern Greece, 1812-1912», Oxford, σσ. 141-142. 5. Για μια διεξοδική ανάλυση, βλέπε: Van Boeschoten, «From Armatolik to People's Rule. Investigation into the Collective Memory of Rural Greece, 1750-1949», Amsterdam: Hakkert 1991. Η ελληνική έκδοση αυτού του έργου προετοιμάζεται.